Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үүнүп эгелээн

ШЫН

№ 111 (15331) ◆ 1994 чылдың июль 27, среда ◆ Ат салган шагы 21.40. ‡ Садар өртээ 150 рубль.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ: медээлер, фактылар

ШАЛЫПЧЫ АЙНЫ ЧАРЛААН

Барын-Хемчик кожуун чагыргазы ниитиниң болгаш хуу чоннуң малынга четчир мал чемин белеткээрин организастыг чорудар сорулга-биле кожуунның мал чеми белеткээр кооперативтериниң арат ажыл-агыйларның, бригада, звеноларының аразынга июль 15-тен август 15-ке чедир шалыпчы айны чарлаан дугайында доктаалды коллегия хуралынга хүлээп алган.

Мал чеминиң белеткелинче бүгү кижи күжүн, техниканы, хоорай, суурлардан шефчилерни мобилизастап киирер, сигенчилерниң ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар, оларга акшатөгеристи, материалдыг деткимчени көргүзерин тус чер чагыргаларының даргаларынга, көдээ ажыл-агый каттыжышкыннарның, кооперативтерниң, арат ажыл-агыйлыгларның удуртукчуларынга коллегия хуралындан дааскан.

Шалыпчы айда ажыл-ишти годаргай удуртур, сигенчилерге дуза көргүзер, чугула хемчеглерни алыр кожуун штавын 8 кежигүнерлиг кылдыр тургускан, штабтың даргазынга көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Ч. Х. Дожулааны томуйлаан. Оон аңгыда мал чеминиң белеткелиниң үезинде ажыл-агыйларга практиктиг дуза чедирери-биле кожуун чагыргазының харыысалгалыг ажылдакчыларын база быжыглаан.

Ниитиниң мал чеминиң белеткелинге шеф дузазын көргүзүп, сиген кезип белеткээри-биле кожуун төвүнүң бүгү албан организацияларынга, үлетпүр бүдүрүлге, школа, культура черлеринге тускай план-онаалдаларны кожуун болгаш Кызыл-Мажалык суур чагыргазы берген. Бердинген план-онаалдалар өзугаар алырга, суурнун албан организациялары кожуунун ажыл-агыйларынга ниитизи-биле 405 тонна сигенни кезип бээр.

Боттарынга берген онаалдаларны күүседири-биле суурдан шефчилер ажыл-агыйларның сиген шөлдеринде чедип, сигенни кезип эгелээн. Баштай-ла «Хөнделен» ажыл-агый кооперативтер каттыжышкынында кожуунның чагырга черинин, культура килдизиниң ажылдакчылары чеде берген, сигенни кезип эгелээн. Кожуун чагыргазының аппарат ажылдакчылары 10, культура килдизи 30 тонна сигенни белеткээр планныглар.

Хоюг-оол МОНГУШ.

ОСТАНКИНО КАНАЛЫН ДАМЧЫШТЫР

Сөөлгү үеде Тыва Республика дугайында Россияның төп радиозунда, теледамчыдылгалардан солун дыннадыгларны, уран күүл мастерлериниң концерттерин-даа дамчыдып турары демдеглексенчиг. Бо удаада келир пятницада, июль 29-та, 17 шак 35 минутада Россияның Останкино каналын дамчыштыр «Азия төвүнде Республика» деп теледамчыдылга болур. Ону Тываның төп районнарынга чоруп каапкан дуржулгалыг журналист Юрий Зубков белеткээн.

Матпа ХОМУШКУ.

ЫДЫКТЫГ ДАЛАЙ-ЛАМАНЫҢ КЕЛИРИ СОҢГААРЛААН

Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның делегациязы бо чылдың апрель айда Тывага чоруп тургаш, бистиң республиканың удуртулгазы-биле Тыва Республикага Чырыткылыг башкының келириниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ыдыктыг Далай-Лама Тывага бо чылдың августун үшкү он хонуунда келир кылдыр баш бурунгаар дугуржуп алган. Тибет чазактың Москвада төлээлекчизинден чоокта чаа дыннадыг келген. Ыдыктыг Далай-Ламаның Тывага баарын сонгаарлаткан деп ында айыткан. Чырыткылыг башкының Тывага кажан келириниң тодаргай хуусаазын республиканың удуртулгазы-биле база катап дугуржуп чугаалашкаш, чонга дыннадыр.

ЕЛЕНА ТУТАТЧИКОВА ЕВРОПА ЧЕМПИОНУ

Таңды кожуунның Сосновка чурттуг ча адарының талазы-биле делегей чергелиг спорт мастери Елена Тутатчикованың ады кайы-даа дипте сурагжый берген. Ол бо удаада тыва чоннун ат-алдарын улам көдүрүп, чүгле спортчуларын эвес, бистин республиканың бүгү чурттакчыларының чоргааралын болдурган.

Алдары алгаан часпас согуннуг ча адыкчывыс бо удаада — Европа чемпиону. Ол Чехияга эрткен бо чемпионатка кымга-даа аштырбайн, чемпион атка ёзулуг-ла төлептиг болган. Ча адарынга Европа дипте анаа эннежир кижи чоктур дээрзин ол маңаа бадыткап, улуг спортчу деп адын сыкпаан, бодунун тиилелгеже чүткүлдүүн, бедик тура-сорук-туун көргүскени ол. Ийнги черни ээлээн немец спортчу ча адыкчызы кыстын аткан саны оон оранчок чавыс болганын массалыг информация чепсектери дыннаткан. Эр-хей, Елена. Европа чемпиону болганын дээш байыр чедирип, өөрүп тур бис.

Николай ДАВЫН-ООЛ.

АК-ТАЛДАН ДЫННАДЫГЛАР

98 КУЛУН АЛДЫНГАН

«Ак-Тал» совхозта ниити төрүүр белерниң саны 210, ам бо хүннерде 98 кулун онча-менди доругуп турар. Маңаа чылгычылар Шолбан Биче-оол, Мерген Бакаа оларның киирген үлүг-хуузу улуг. Олар кайызы-даа аныяк чылгычылар, ниити чылгычылап келген стажы 3-4 чыл чедип турар. Эрткен чылын олар 100 беге онааштыр 79 кулун алган болза, ам бо чылын ол көргүзүг эки бооп болурунуң аргазы бар.

САРЫЛКТАН-НА БЫЗАА ДЭЭШ

Ажыл-агыйда 140 сарлыктарны тудуп турар. Ук ажыктыг малды 4 чыл бурунгаар садып эккеп алганнар.

— Ак-Талдың девискээри сарлыкка кончуг тааржыр чер — деп, улуг зоотехник Бакаа чугаалаар болду. Оларның 70 бажы төрүүр сарлыктар. Ам бо хүннерде 48 сарлык бызааларын камгалап алганнар. Сарлыктарны азыраарынга Мерген Доржу-оол биле Мөңгүн-оол Комбу олар мергежээннер. Ынчангаш сарлыктар ам-даа төрүүр, сарлыктан-на бызаа ап болурунуң магадылалы бар.

МЕРГЕЖИЛДИГ СААНЧЫЛАР

Хөй чыл иштинде саанчылап келген мергежилдиг саанчыларга Көк Кыргысовна Аракчаа хамааржыр. Ол 20 чыл иштинде саанчылаан. Чондан Кара-кыс 15 чыл, Сарыглар Норжунмаа 13 чыл ажылдаан. А аныяк саанчы Салбак Серегедик база-ла дуржулгалыг саанчылардан дудак чок. Ферманың инээн 25 чыл иштинде кадарын келген Шактар Донгакович Чүльдүмүү мактавас арга чок. Ол ышкаш хөй чылдарда бызаа ажаап, хүнде-ле 600-700 грамм немелде дензини ап келген Чапай Чолданны мактаары артык эвес.

(Бистиң корр).

◆ *Дүвүренчиг медээ*

ТУДУГЛАР ДООСТУР БЕ?

Бо чылын бистиң республикавыска ажыглалга кирер шалыпчы тудугларның даңзызының аразында Суг-Аксы ортумак школазын база киргенин билир болгай бис. Ындыг болган төлээде, школа тудуун шапкынчыдып, бо өөредилге чылында ажыглалга киирери албан болур ужурлуг. Школа тудуун Чечен-оол Ооржак удуртқан тудугжу оолдар, оон кожазында спортзалдың тудуун Рубен Марукянның удуртканы кезек тудугжулар тудуп эгелээннер.

Эгезинде бо ийи кожа турар тудугларның ажылы шуудап, харын-даа бригадалар аразында чарыштыг хевирлиг, ажылдың темпизи дургедеп, тудуглар элээн шуудап бар чыткан. Школаныңдаа, спортзалдың-даа ханаларының тудуу элээн бедип бар чорда, ук тудугларның тудуу хүн бүрүде оожумнап эгелээн.

Оон чылдагааны үдел? Школа тудуунга хереглээр тудуг материалдарының үзүктелиишкинниг кээп турарында. Барык-ла июнь айның ортан үезинден бээр школа тудуунуң шуудавайн келгенин, тудугжуларның орта кылыр ажыл чок кылаштажып турарын, тудуг материалдарының саадалталыг кээп, ажылга шаптык ужураштырып келгенин, тудугга хереглеп турар чамдык чепсек-херекселдерниң үрелиишкинге бо-ла таваржы бээрин, сөөлгү үеде тудуг шөлүнче дарга-бошкаларның ис баспастаанын ында ажылдап турар тудугжу оолдар хомудап чугаалаар болдулар.

Спортзалды тудуп турар Рубен Марукянның бригадазы цемент, шлак келбейн турарындан оларның ажылы база хөнүвестээн. Тудуг шөлүнге чоокку хүннерде чеде бээримге, тудуг материалдары чогундан кайыдаа бригаданың тудугжулары кылыр ажыл чок, хол куруг олургулаар болдулар. Элегес-Аксындан туйбудаа, Кызылдан цемент-даа кончуг озалдаашкынныг, үзүктелиишкинниг кээп турар болду.

Өөредилге чылының эгелээринге чедир чаңгыс-ла ай арткан болгаш хуусаа мырынай-ла бо келген-дир. Ханаларының тудуу безин огулуг доозулбаан школа ам кажанчежен ажыглалга кирерил?

Школа тудуунуң талазы-биле харылап турар даргаа-бошкаларның-даа, өөредилге талазының ажылдакчыларының-даа бодал-сагыжы чүү ирги?

Ондар БОРАШ.

Суг-Аксы суур.

Сут-Хөл кожуун.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

Тыва Республиканың прокуратуразының хөй кижи киржикчилиг коллегия хуралы 1994 чылдың июль 21-де болуп эрткен. Бо чылдың баштайгы чартыында ажылдың түннелдерин анаа чугаалажып көрген.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей, Тыва Республиканың иштики херектер сайыды С. С.-Б. Монгуш. Дээди суд даргазының оралакчызы З. Н. Валишин, кожууннар болгаш Кызыл хоорай прокурорлары, оларның оралакчылары, республика прокуратуразының аппарадының ажылдакчылары коллегияның ажылынга киришкен.

Бо чылдың баштайгы чартыында прокуратура органнары чамдык эки түннелдерни чедип алганын коллегияга демдеглээн. Аар кем-херек үүлгедиишкиннерин, ылаңтыя, өжегерээн өлүрүкчү үүлгедиглернин истелгезин дургеп болгаш дынарлыг чорудуп турар апарган. Экономиктиг реформага, социал болгаш экологтуг адырларга хамаарыштыр хоолу үрээшкиннерин чайладып келген. Хамаатыларның эргелерин прокуратура органнары камгалап турар. Болдунган кем-херек үүлгедиишкиннерин истээр, үүлгедиглерни баш бурунгаар болдурбас талазы-биле прокуратура органнарының ролюн бедидер айтырыгларны чугаалажып көрүп келген.

Хоолу-дүрүм камгалаар бүгү органнарның ажыл-чорудулгазын холбаштырар чугула ажылды прокуратура органнарынга хүлээткени-биле холбаштыр ажылдың ол хевирин сайзырангайжыдар талазы-биле ажыктыг чугаалажыышкынның болган. Кем-херек үүлгедиишкиннерин баш бурунгаар болдурбазы — ол ажылдың эң чугула сорулгазы болуп турар.

«Дээрбечи болгаш организастаттынган өске-даа кем-херек үүлгедиишкиннериниң илергейлээшкиннериндан чонну камгалаар талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин 1994 чылдын июнь 14-те Чарлыын бистин республикага боттандырар дугайында хемчеглер алдынып келген.

Прокуратура органнарын улам-на быжыглаар дугайында сорулганы Тыва Республиканың Президентизи болгаш Дээди Хуралының Даргазы бүрүн деткээн.

Тыва Республиканың прокуратуразының парлалга албаны.

ЧАЪСТЫҢ УРЖУУНДАН

Ниитиниң малынга четчир чемни белеткээр талазы-биле ажылдар Эрзин кожуунуң ажыл-агыйларында база эгелээн. Ажыл-агыйларның механизастаттынган звенолары сиген шөлдеринде демниг ажылын эгелей бергеннер. Ниитизи-биле олар 100 ажыг гектар черниң сигенин кезип алза-даа, оларны сараатаар талазы-биле ажылдар чоруттунмайн турар, үүге дээрге каш хонук улаштыр үзүктел чок чаъс-чайыктың уржуундан сигенни кургадыр, бөлер ажылдар кылдынмайн турар.

Кожуунның девискээринде уламчылап турар чаъс-чайык үүгле сигенчилерге эвес, а өске-даа ажылларга шаптыкты ужураштырып турар, оон уламындан суглар улгадып, көвүрүглерни, оруктарны үреп турар апарган.

(Бистиң корр.).

ЗВЕНОЛАРНЫ ТУРГУСКАН

Ниитиниң малынга четчир чемни белеткээр дээш Тес-Хем кожуунның ажыл-ишчилери бо хүннерде кызымак ажылдап турарлар. Кожуунның сигенчилери ниитизи-биле 190 тонна сигенни кезип алган болгаш ол ажылды ам-даа уламчылап турарлар. Ажыл-агыйлар келир кышка четчир санныг мал чемин белеткеп алыры-биле сигенчилерни тустус участоктарда быжыглап, оларга херек бүгү-ле үүлдерни чедирип берип, ажылдың темпизин улам дүргедедириниң хемчеглерин ап турар.

Кожуунның ажыл-агыйларында механизастаттынган 10 ажыг звеноларны тургускан, оларда сиген кезер 20 ажыг машиналар ажылдап турар. Совхозтардан «О. Шынаа» совхозтун сигенчилери 80 тонна сигенни кезип белеткеп алганнар. Сигенчилерниң ажылынга үүгле таъсчайык шаптыкты таварыштырып турар.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

Арат ажыл-агыйларда

ТАРААЧЫН АЖЫЛДЫГ АДАШКЫЛАР

Бай-Тайга кожуунун төвү — Тээли суурда чурттап, ажылдап турар хоочун башкы, ам пенсионер Хертек Маадырович Кашпык-оолга ужуражы бергеш, ажыл-агыйын, амыдыралчуртталгазын сонуургап айтырдым.

— Кадыкшылым үүгээр эки болгаш ажыл-агый чок олуруп шыдавас-тыр мен. Эрткен чылдан эгелеп оолдарым Андрей, Анатолий олар-биле арат ажыл-агыйын кылып эгеледивис. Бистиң «Сарыг-Хоо» тараачын ажыл-агыйы эрткен чылын 10 га шөлге тарааны тарыдывыс. Араттарга берген чери «Тээли» совхозтун сайлыг, суг чок боорга, тарылга чоруттпаан, каапкан Дөң-Теректе таарымчалыг эвес черни берген. Орта тараан тараавыстын дүжүдү шоолуг эвес болган, оон кадында совхозтун, хуу чоннун малы база саза базып каапкан болгай. Ынчангаш үш машина тараа ажаап алдывыс — деп, Хертек Маадырович ажыл-ижин мынчаар чугаалап эгеледи.

Шынап-ла, ажыл-агыйның удуртукчуларының араттарга айтып берген шөлү тараа тарыырынга таарышпас чер турган. Араттар демнежип алгаш, буга-сумунну чаарты кылып, хову-шөлдү болбаазырадып ап шыдаан. Тээли чоогунда хөлден сугну үндүрүп, буга-сумуннарның уннарын аштап, септеп алгаш сугну бадырган. Ам араттарның шөлүнче суглуг үш улуг сумунну бадырган, суг четчир. Араттарның демниг ажылы мындыг-дыр, эр-хейлер!

Хертек Маадырович оолдары-биле бо чылын 15 га шөл алгаш, оон 12 газында кызыл-тасты, ийи га ажыг черде арбайны, чартык га шөлде картофельди тараан.

— Бо чылын тараа тарыырынга бодум, оолдарым арга-дуржулгалыг апарган. Шөлүвүстү ийи удаа суггарып, бок үнүштерин аштап арыгладывыс. Ам тараавыстың, картофельдің үнүжү эки-дир, багай эвес дүжүт болур. Чаңгыс-ла хомуданчыг түве — чаагай үнүп чыдар тараавысты Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының инектери, хуу чоннуң малы олче кирип, оттай бээри-дир. Малдың ээлеринге-даа, тус чернин чагырга даргаларынга-даа чугаалаарывыска, улуг-ла херекке албас-тыр — деп, Кашпык-оол Хертек хомудап чугаалап олур.

От-сигеннин үнүп чыдары эки хиреде, араттарның тарып алган тараазынче малын киирип откарар кандыг кончуг кара сагыштыг малчыннар ында бар чоор. Тараа шөлүнче мал кирип, базып, чип каар болза, оон ээлерин торгаар дугайында бистиң Чазактың тускай доктаалы бар болгай. Ону тус чернин чагырга даргалары күүседир ужурлуг. Дөң-Теректе бо адашкылар-биле кожа тараа тараан 6-7 тараачын ажыл-агыйлыг араттар бар-дыр. Олар тускай тараа кадарар кадарчыны кайын тывар боор аан.. Боттарының ам кылыр ажыл-ижи база хөй: сиген-ширбиил кезер, тараа урар, кургадыр черни белеткээр.

Хертек Маадыровичиниң бодунда каш мал-маганы база бар. Ынчангаш ам адашкылар сиген кезеринге белеткенип турарлар.

Адашкыларның техниказын сонуургаарымга, бир «ГАЗ-66» маркалыг чүүк сөөртүр автомашина, «Нива», мотоцикл бар болду.

— Кожуунда араттарның каттыжыышкынынга хамааржыр чаңгыс комбайн бар, тараа быжа бээрге, ону ажаар комбайн чок, бергедээр улустур бис. Оон аңгыда солярка база чок, бо-ла берге-дир. Араттарның боттарында машина, трактор четчири-биле бар, бот-боттарывыс аравыста ачылажып, хөлезилеп ажылдап турар, ажырбас — деп, Хертек Маадырович улаштыр чугаалады.

Кожуунда тараа тараан араттар хөй. Удавас дүжүт ажаалдазы эгелээр. Шынап-ла, араттар өстүрүп алган дүжүдүн канчап ажаап алыр улус боор. Совхозтун комбайннары боттарының дүжүдүн ажаап туруптар. Оларны манап турда, орайтаар, хардаа чааптар болгай. Мал-маган ынчан, шынап-ла, таптап кааптар, хөөкүй араттар оон эвээш дүжүт алыр. Араттарның ажаап алган тараазын каяа кургадып, арыглаарыл, оларга кым шаң, склад бээрил? Бо айтырыг ам араттарны дувүредип эгелээн деп адашкылар чугаалап олурар. Кожуунда арат ажыл-агыйын харылап турар даргаа-бошкалар, тус черниң чагырга даргалары бо айтырыгны амдыгааштан эгелеп өөреник көрүп, араттарга дузалаары-биле дарый хемчег алыры күзенчиг.

— Амгы үеде тараа тарып, оон-биле амыдырап-чурттавас болза хоржок апарган. Ынчангаш оолдарымны тараа тарып, өстүрериниге өөредип турар ужурум ол. Тараа-ла бар болза, ажырбас — деп, хоочун башкы түннелинде чугаалап кагды.

Борта чүнү немээр боор, хоочун башкы ам пенсиялап алгаш, хууда ажыл-агый кылып эгелээн, амыдыралдың негелдези ам ындыг болгай. Оолдарын тараачын ажыл-агыйга өөредип эгелээни кончуг-ла шын угаадыг-дыр, хоочун башкы ону кайын эндээр аан.

Хоюг-оол МОНГУШ.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

ЭДИЛГЕЛЕРНИ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Россия Парламентизиниң адаккы палатазының Үндүүглер дугайында хоолужудулгага элээн хөй эдилгелерни хүлээп алган. Ол эдилгелер өзугаар шериг албанныларның экономиктиг болгаш чуртталга байдалдары-биле холбашкан ажылдарга чиигелделерни күштүг бооп киирер. Чижээ, немелде өртектерге, арыг орулгаларга, шериг албанныларга хамааржыр социал программаларны боттандырар бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның этхөренгилерингe үндүүглер онаарындан хостаар дугайында эдилгелер кирген.

АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

РФ-тиң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы Агроүлетпүр комплекизиниң ажылынга экономиктиг башкарылга дугайында федералдыг хоолуну белеткээш, Чазакка бадыладыры-биле киирген. Ол хоолу төлевилелинде көдээ бараан бүдүрүкчүлери-биле садып алыкчыларның аразынга чугула харылзаларны мурнадыр калбартыр системаны деткириниң экономиктиг механизмнерин ажыглаарын көрүп турар.

НАЗЫ ЧЕТПЭЭННЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИНГЕ

Чуртталга черлерин хуужударының үезинде назы четпээн кижилерниң эргелерин камгалаары — «РФ-ке чуртталга фондузун хуужуларының дугайында» Хоолуга немелделернин кол утказы ындыг бооп турар. Күрүне Думазы ындыг негелделерни эрткен неделяда хүлээп алган. Ындыг Хоолунуң эргежок чугула апарганын амыдырал боду көргүскен. Чуртталга черлерин хуужудар үеде назы четпээннерниң эргезин кызамдап, тоовас чоруктар бар бооп турар. Ынчангаш өг-буленик кады чурттап турар кежигүннери артпаан чуртталга черин ээлеп турар назы четпээн уруглар моон сонгаар адаезин (азыраанныларны) азы характап өстүрүп турарларны дамчыштыр хуужудар эргелиг апарган.

ЧОННУ ХАРААДАДЫП ТУРАР

Өртектериниң улгадып турары — россияннарны кол-ла дувүредип турар үүл болур. «Мнение» дээр, каяа-даа хамаарышпас албан чериниң айтырыгларынга харыыларның түнелдерин өзугаар алырга, харыылакчыларның 69 хуузу ол айтырыгга сеткил хомудап, дувүреп көрүп турары. Оон аңгыда, оларның 51 хуузу кемхерек үүлгедиишкиннериниң кедергей көвүдээннинге, 50 хуузу — ажыл төлевириниң эвээш деңнелинге дувүреп, таарзынмайн турар. Харыы бергеннериниң 36 хуузу эргечагыргаларның удуртулгазының багайын айтып, ынчаарга бешки кижи бүрүү-ле—хамааты дайынның үнүп кээп болурунга айыылзынып турар.

УРУГЛАР ЭТТЭЭНИ ДЭЭШ ШИИДЕР

Моон сонгаар назы четпээннерни ада-иелери азы оларны солаан-даа кижилер өжегээр эттеп-согар болза, бирден үш чыл чедир хосталгазын казып шиидер. Күрүне Думазының РФ-тиң кеземче хереэнин кодекзинде киирген эдилгезинде ону дүрүмчүткен. Ол ышкаш бөлүк кижилер чаңгыс удаа азы элээн каш кем-херектер үүлгедиишкиннериге назы четпээн кижини киришпитирер болза, ийиндеи чедиг чыл чедир буруулугларның хосталгазын казып шиидери доктаатынган.

СОҢГУ ЧҮКЧЕ ЧҮҮКТЕР

Чазактың Владивостокта туускай комиссиязы Кыдыкы сонгу чүкче улус ажыл-агыйының чүүктерин чедирериниң айтырыгларын бүгү талазы-биле чугаалажып көрген. Ол комиссия дыка нарын болгаш будулгаазынныг «Сонгу чүк айтырыын» шинтпирлээри-биле хөй ажылдарны кылган — деп оон дыннаткан. Россияның Националдар болгаш регионнар политиказының талазы-биле сайыды Николай Егоровтун баштааны ол комиссияның составынга Күрүне Думазының, далай болгаш агаар транспортунуң, федералдыг департаментилериниң, РФ-тиң Орук харылзаалар яамызының, Россияның Төп банкызының, өске-даа төп албан черлериниң төлээлекчилери кирген турган.

ЭҢ ЧАРАШ ХЕП ДЭЭШ

Россияның каайлы ажылдакчыларынга эң чараш идик-хеп дээш мөөрейге Самара хоорайын «Красная звезда» дээр акционер дааранылга фирмазы тиилээн. Чогум-на ол фабрика каайлы ажылдакчыларының тускай идик-хептерин баштай даараарының улуг хемчээлдиг чагын алган. Россияның каайлыжылары моон сонгаар ак-көк, сарыг өөнүг чараш костюмнерни болгаш шак-ла ындыг өөнүг хөректээштерни, шинельдерни, плащтарны кедер.

300 ЧЫЛ ОЮНГА

Далай шерииниң хүнүнге тураскаатканн массалыг селгүүстээшкин июль 31-де найысылалдын Горький аттыг парыгынга болур деп турар. Ону «Россияның флодунун 300 чылы» дээр хөй-ниити төвүлели Россияның «Росвооружение» күрүне компаниязының, Москва чагыргазының, Балык ажыл-агыйының департаментизиниң, «Единство» деп культура каттыжышкынының төвүнүң деткимчези-биле организастап эрттирер.

СЪЕЗДИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Хөй-ниити каттыжыышкыннарының болгаш политиктиг партияларның республиканың башкарылга төвүлели бодунуң медеглелинге «Русь» дээр, хөй-ниити шимчээшкининиң Черкесск хоорайга болган онза чыыжының негелделерин хөй национал улустуг Карачаево-Черкессияга ниитилел-политиктиг байдалды божаннаткан, республиканың үндезин чоннары — абазиннерниң, карачаевчилерниң, ногайларның, орустарның, черкестерниң аразында тайбың-шөлээн амыдырал-чуртталганы дувүреткен үүл кылдыр бурууу шаап көрген. Чыыштың киржикчилериниң бодап турарыбиле алырга, республикада эрге-чагырга органнарын конституцияга дүүшпес дээш тарадыры чугула бооп турар.

ОН СЕРИЯЛЫГ ФИЛЬМ

Петербургта чурттап турар режиссер, Россияның улустуң артизи Игорь Масленников чаа фильмге «садовниктин» ролюн база катап ойнаар деп турар. Ол «Кышкы вишня» дээр бодунун сураг-жаан фильминиң уланчызын тырттырар деп турар. Телевиденнеге үндүрер дээн ол он сериялыг уран-чечен фильмге көрүкчүлерниң он чыл мурнунда ужурашканы ол-ла маадырлары-биле база катап ужуражырлар. «Амгы үеде ол фильмде болуушкуннар амыдыралга дыка чугула бооп турар боорга, фильмни уламчылаар деп шинтпирлээнин» режиссер чугаалап турар.

ХИРУРГТУҢ ЧУРУКТАРЫ

Медицина эртемниериниң кандидады Юрий Ширшковтуң чуруктарының делгелези карак аарыгларының Эртем-шинчилел институдунда ажыттынган. Чурукчу Москва чоок-кавызының чурумалдыг бойдузун көргүскен үжен хире пейзажтарны көрүкчүлерге бараалгаткан. Хөлдер, ногаан шыктар, аргаа-ыыштар, хову-шөлдер, хаднар, булуттар-даа кайгамчыктыг өн-баазын, каас-чараш кылдыр көстүп турар. «Уран чүүлге хандыкшылымны ачамдан салгап алган мен. Ол ыяш чазаар, хөгжүм ойнаар кижи чораан» —деп, Юрий Кириллович чугаалап турар.

БЕШ МИЛЛИОН НАРКОМАННАР

Барык беш миллион аныяк россияннар наркотиктерни бир удаа шенээн, ынчаарга 500 мун хире кижи—ындыг хоранны доктаамал тыртып турар — деп, «Правда» солун Москваның арага ишпес болгаш кадыкшыл каттыжыышкынының Хоорай чөвүлелиниң медээзинге үндезилээш, бижээн.

(РосИТА-СЧТА-ның медээлеринден).

Экономиктиг реформаны—амыдыралга

ТЫВЫНГЫР, ШИМЧЕНГИР АЖЫЛДААР

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазы рыноктуг экономиканың берге байдалдары турза-даа, чоннун акша-шалынын үзүктелдирбес дээш хемчеглерни ап, улус ажыл-агыйының чүгүн, хереглел бараанарын сөөртүрүнге чээли-биле акшаны хандырып келген. Кожууннун ажыл-агыйларын кывар-чаар материалдар-биле доктаамал хандырып, бо талазы-биле үзүктелишкинни болдурбаан.

Кожууннун ажыл-агыйларын эде организастаары доозулган болгаш эргиде турган совхозтарның орнунга 34 бот-башкарнып ажылдаар кооперативтерни тургускан. Кожуунда улус ажыл-агыйының хереглел бараанарын бүдүрер болгаш чонга садар 20 биче бүдүрүлге черлери тургустунган. Кожуун төвүнде болгаш көдээ суурларда хөй хуу садыглар ажыттынган, бо чылдың эрткен беш айында безин 28 хуу садыглар бүрүткеттинген. Олар чонга херек аъш-чем продуктуларын, үлетпүр бараанарын доктаамал сөөртүп экеп, садып турар. Күрүне садыглары-биле чижип, өртекүнезин чингедиринге мындыг садыг-наймаа черлери улуг рольду ойнап эгелээннер.

Кожуунда арат, тараачын ажыл-агыйы кылып турарларның саны 240 чедип, бо ажыл бут кырынга турып эгелээни база эки салдарны кожууннун экономиказынга чедирип турар.

Кожууннун экономиказын хөгжүдер, экономиктиг реформаны боттандырар талазы-биле ТР-ниң Чазааның бо чылдың апрель 22-де хүлээп алган доктаалын амыдыралга боттандырар дээш тускай план-хемчеглерни кожуун чагыргазының экономиктиг комитеди ажылдап кылгаш, коллегия хуралынга хүлээп алган.

Ниитизи-биле алырга, кожуунда экономиктиг реформа амыдыралга оожум боттанып, шыңгыы четпестерлиг чоруп турарын миннип чугаалаар аппаар. Эң берге байдал көдээ ажыл-агыйда тургустунган. Ажыл-агыйларны акшаландырары бергедээн, көдээ ажыл-агый продуктуларының өртээ чиик, алыр черлер тывылбастаан. Эртken чылын кожуунның бүгү ажыл-агыйлары карылгалыг ажылдаан, ооң ниити түңү — 205 миллион рубль четken. Бо чылдың бирги кварталында ажыл-агыйларның банкыдан алган чээли-акшазының түңү — 865 миллион рубль болган, ол амдаа өскен, өре болуп чылар. Ажыл-агыйлар ажылчыннарының шалын акшазын 4-5 айларда бербейн турар.

Кожуунда шээр болгаш бода маллың бо чылын өлүп хораар чоруу эртken чылдардан көвүлээн. Шээр маллың баш саны 21 хууга кызырылган, 9455 баш мал өлген, а бода мал эртken чылдан үш катап хөй хораан.

Кожууннун үлетпүр бүдүрүлге, тудуг черлеринде байдал база нарын апарган. Эртken чылдың бо үезинге деңнээрге, үлетпүр продукциязын бүдүрери 48 хуута кудулаан. Кызыл-Мажалыкта туйбу заводу эртken күстен эгелеп продукция бүдүрбестээн, ам ында септелге ажылдарын чорудуп турар. Кожууннун ыяш ажыл-агый черинин, чамдык ажыл-агыйларның пилорамалары ажылдавастаан, дилиг материалдары ховартаан.

Капитал салыышкыннарга акша-төгерик чедишпези-биле капитал тудугнун ниити темпизи хөлчок кудулаан. Кызыл-Мажалыкта септелге-тудуг участогу суурда ийи каът, 18 аал ишти чурттаар бажыңнарны чылдар котельная тудуун эртken чылын тудуп эгелээш, акшаландырыышкын чогу-биле ара соксаткан. Ам чурттакчыларның Президент Ш. Д. Ооржакка дилээ-ооны катап тудуп эгелээн. Мында кылыр ажылдар хөй, а акша чок болуп турар. Акшаландырыышкын чогу-биле кожуунда дыка хөй тудугларның тудуу ара соксаан, анаа буступ, үрелип туруп берген. Эт комбинадының котельнаязын үр чылдарда септеп кылбаанындан ам барык ажыглалдан үнүп турар деп чугаалап болур. Котельнада ажылдаар ужурлуг 6 суугунун чүгле чаңгызы эртken ыжыын ажылдаан. Март айда ол үрелгеш, эт комбинадының болгаш ийи каът бажыңнарның одалга системалары доңган. Ону катап кылырынга хөй акша-төгерик үнген. Акша-төгериктиң чедишпезин-биле эт комбинады бо чылын ийи каът бажыңнарны чылдарындан ойталап, тускай бижикти чагырга черинге киирген. Ынчангаш бо бажыңнарга аңгы котельнаяны бо чылын ажыглалга киирери чугула апарган. Бо талазы-биле тускай ажыл чоруп турар.

Экономиктиг реформаларны амыдыралга боттандырарына коммерция банкыларының ролю улуг болур ужурлуг. Кожууннун экономиказынга боттарының үлүүн киирип турар-даа болза, коммерция банкылары амдаа четпес ажылдап турар. Төпчүткен хөрөңгиден кыска күүсаалыг чээлилерни ажыл-агыйларга, үлетпүр, тудуг, садыг организацияларынга берип турза-даа, эрткен чылын-даа, бо чылдың бирги чартыында-даа хууда садыгээлеринге, коммерция-биле ажылдап турарларга, бизнесменнерге чээли акшаны барык бербээн, ону алыр күзеллиг улус хөй болуп турар. Ооң ужун чамдыктары боттарының эгелээн ажылжын эчизинге четпейн, ара соксалып турар.

Кожуунга келген чээли акшазын тодаргай үлээр комиссия тургустунмаан турган болгаш чээлини колдуунда банкының удуртукчулары боттарының күзели-биле үлеп берип турар.

Кожуун чагыргазының экономика комитединин аппарадының ажылдакчылары колдуунда чаа ажылдап кирген кижилер болгаш кожууннун экономиказынче ам-даа чедир ханылап кирип шыдавайн турар бис. Чоокка чедир банк, саң-хөө, үндүүг инспекциязының ажылдакчылары дем чок, чаңгыс аай эвес, аңгы-аңгы ажылдап турган. Ынчангаш чугула, амыдыралчы айтырыгларны четпес шиитпирлеп келген.

Кожуун чагыргазының коллегия хуралынга бо чылдың июнь 29-та кожуунда экономиктиг айтырыглар харылаар комитеттің ажылчорудулгазының сорулгаларын, экономиктиг реформаны боттандырарының дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, тускай докладды хүлээп алган. Ам ажыл-иживисте четпестерни чайладыр, экономиктиг анализтерни ажыл-агыйның адыр бүрүзүнге кылыр, тывынгыр, шимченгир ажылдаарывыстан бүгү чүве хамааржыр. Ынчангаш ажыл-агыйларның, үлетпүр, тудуг организацияларының удуртукчулары хүн бүрү экономиктиг айтырыгларже кичээнгей салып, хожудаашкыннардан үштүнүп үнериниң орук-таарын дилээр ужуулуг.

Виктор ТОМБУЛАК.

Кожуун чагыргазының даргазының экономиктиг айтырыглар талазы-биле оралакчызы.

ОНААШКАН АЖЫЛЫ— ООҢ ХҮЛЭЭЛГЕЗИ

Кижиниң төөгүзү чылдар эртken тудум улам тодарап, улам узап, улам эргим апар чыдар. Чылдар эртken тудум чуртталганың эртken оруунче ала-чайгаар хая көрүнүп, келир чуртталганы уламчылаар ажы-төлүүнүң эртер оруу база белен эвес-даа болза, оларга ынчан дузалап шыдавас дузаны ам бо хүнде кылып каарын бодап чоруур сен.

Кижиниң эртken чуртталгазы эки-даа боор, багай-даа боор. Эгенип-човаар эрбеннинг чуртталганың эртken оруун ам бо хүнде сеткил хомудап бодаарын чадавас, азы элбек-байлак, кежик-чолдуг чуртталганы тургусчуп чораанынга хомудал чок, ам бо хүнде чоргаар-даа чадавас сен...

Ындыг бодалдар кижини «Чылдар болгаш кижилер» деп рубриканын адаанга материал бижий берген таварылгада хандыр бодандыра бээр. Бо удаада «партократчы» деп багай атка чыыштыр туттурган үүлени эдилээр, ынчалза-даа бодунуң үезинде патриотчу сеткил-сагыжы-биле чону дээш дескел чок ажылдап чораан кижилериниң бирээзи Сегбе Арылдүүевич Ондарның дугайында каш сөстү бижиир бодааш олуруптарымга, ол кижиниң эртken төөгүзүн ам бо хүнде бижиири дыка берге ышкаш сагындырды. Чүге дээрге ооң эпти-ле эртken оруу, ам кайызы-даа чок партия, Совет органнары-биле холбашкан, ам арта коммунист чораан, партияның дээди школазын дооскан, партия, Советтер ажылдапка бүгү-ле ажылдап болгу дег назынын эрттирген, шынап-ла, ёзулуг «партократ» кижи. Ооң дугайын сонуургаар кижи турар чадавас. Мээн маадырымның эртken оруу дээрге, бистин төөгүвүс-түр. Ол оруктап тывалардан чүс-чүс кижилер эртken, ооң чайлап шыдавас бис.

Олар таптаашкын чылдарында дүн-хүн чок ажылы дээш акша-төгерик-даа негевейн чораан. Оларның чаңгыс-ла сеткили онаашкан ажылын ак сеткилдиг-биле күүседири —хүлээлгези деп билип чорааннар. Сегбе Арылдүүевич ону мынчаар сактып чугаалап орар.

— Мен 1934 чылдың март 6-да Сүт-Хөлдүң Кызыл-Тайга сумузунун девискээри Үстүү-Ишкин деп черге төрүттүнген мен. 8 харлай бергеш, Кызыл-Тайга эге-чада школазын дооскаш, ооң соонда чадаваннаа 7 чыл школазын доостум. Бистин өг-бүлевис хөй улус. Ынчангаш бичиимде-ле ада-ием мени ынчангы Сталин аттыг колхозка ажылдалып каарга, тараа, сиген ажылынан эгелээш, хову-трактор бригадазының бригадиринге-даа ажылдаым. Колхозка ажылдап чорда, ажыл хүнү-даа барымдаалавас, дыштанып хүн чок, шөлээлевес, акша-көпеек-даа албас—халас ажылдаар чүве-ле болгай. «Кижи бүрүзүнге хереглээн хирези-биле» деп коммунизмнин ондур чаагай лозуну турган-даа болза, ооң бир талазы — шыдаар шаа-биле ажылдаарын күүседип турган бис, өске талазын чедир албайн турганывыс база чөптүг.

Сегбе Арылдүүевич кадырберт, кадыг-ширин сыннар, дагларлыг Үстүү-Ишкинге төрүттүнген-даа болза, ооң аажы-чанында, сеткил-сагыжында ындыг кадыг-берге чүве чок, ооҗум бүдүштүг, топтуг чугаалаар, далаш сеткил чок кижи дээрзин ооң-биле ужуражыр болзунарза дорзан эскерип каар силер.

Ооң «кратчы» ажыл-хөрээнин эгези Сүт-Хөл районуну дүжүргеш, бүдүн район орнунга «Сүт-Хөл» совхозту тургусканындан эгелээн дизе, ажырбас боор. Ынчан ол совхозтун ажылчын комитединиң даргазы боор, ат-алдары, арга-дуржулгазы Тывага тараан совхоз директору Евгений Павлович Соловьев-биле кады ажылдап эгелээн. Ооң соонда совпартшколаны Иркутскиге партияның дээди школазын дооскан. Ынчангы кадрларны СЭКП обкому бодуунуң шилип алыышкыны-биле белеткеп ап турар чүве болганда, партия школаларын доосканнарны кааа ажылдадырын боду билир, баш удур белеткеп, хуваап турар.

Доозукчуларга чаңгыс-ла принцип албан турган. Ол дээрге, эрге-чагырга органнарынга ажылдаар мурнунда доозукчу кижи аргалыг-ла болза кудуку звенодан эгелээр. Ында багай чүве колдуунда чок, чүгле ында-хаая таварылгаларда талантылыг кадрлар кудуку звенога «эрттир» олуруп каантар оозу кончуг. Ынчалза-даа кадрларны анкета көргүзериниң аңгыда, ажыл-хереқчи шынарын илередип тып алырыбиле ындыг, «чадаланчак» орукту эрттирери база барымдаалыг, харын-даа чөптүг шилип алыышкын турган. Сегбе Арылдүүевич ындыг «чаданын» бирги баскыжын обкомнуң даалгазы-биле СЭКП Эрзин райкомунуң аппарадынга базып эткен. Удааанда район комитединиң бюрозу Ленин аттыг совхозтуң партком секретарынче ажылдадып чоруткан. Совхозтуң коммунистери партия райкомунуң сүмелээни кижизин ол дораан хүлээп албаанны чугаажок. Чүгле кажан коммунистиниң отчёт-сонгулдалыг хуралыныа соонда чажыт бадылаашкынның түнелинде ол партком секретары хүлээлгезин күүседип эгелээн.

Партком. Ынчангы тус чер ажыл-агыйының организакчызы, хей-аът кириркизи ол организацияның дайынчы арга-шинээнден экономиканың хөгжүлдези туттунуп турган. «Дайынчы арга-шинээ» деп терминни ам дыннаарга, арай дорт уткалыг ышкаш болза-даа, чоннун көдүрлүүшкүнү чамдык үелерде, шынап-ла, дайын үеринде дег болуп турганын хоочуннар хамаанчок, ортумак назынын улузу безин утпаан боор. «Субботниктер», «шефчилер» —ажылдың ак-ша сүрген хевирлери эвес, чаагай сагыш-сеткилдиг эки турганын, патриотчу көдүрлүүшкүнүн ажыл-ижи дээзи ам-даа уттундурбаан. Бүгү-ниитинин хереэнге дээш улус халас ажылдап бергеш, анаа муңгараар хамаанчок, улам хей-аът кирип, кыыгаар чок өөрүшкүнүн сагыш-сеткил таалалын ап турган. Ынчалза-даа ынчан-на эмин эрттир эрес-кежээ кижилерге адааргап, оларны мөөндактаар, халас ажылдаксаар хөөн чок алыксак-чиксек, хуузунда байып алыксаар хөөннер база турганы чугаажок.

Үениң негелдези-даа, ажыл-агыйның сайзырал-хөгжүлдези-даа мурнакчыларга деннежир, кандыг-бир чогаадыкчы ажыл-хереқти шыңгыы негээ үе турган. Ынчангаш кижи бүрүзү, ылангыя партия кежигүнү кижи бодунуң үлегер-чижээ-биле өскелерни эдертир сорулгалыг. План күүселдези бирги чергениң айтырыы. Чүге дээрге күрүне бүгү чүвени бодунуң холунда алган чүве болганда, план күүселдезиниң чоннун амыдырал деннели, чаагай чоруу көдүрлүр, бүдүрүлгениң күчүзү улгадыр.

Сегбе Арылдүүевич план дээш ажылдап чораанларның бирээзи. Ленин аттыг совхозтуң партком секретарынга-даа, сөөлүнде барып ооң директорунга-даа ажылдап чорааш, совхозтун мал ажылын көдүрүп, удуртулга ажылының чаа арга-хевирлерин дилеп тып чораанын мынаар сактып орар:

— Ленин аттыг совхозка ниитизи-биле алды чыл ажылдаан мен. Ынчан чаа эгелекчи үүлдерни кончуг үнелээр турган. Корум-чурум, чаагай-жыдыга ажылын агитквартиралар дамчыштыр чорудуп турган бис. Күш-ажылга шылгараанларны шаңнап-мактаарын база оизагай чорудуп, тивилекчиге эзер, түгениг ат шаңналын тыңсырын ынчан-на эгелээн турган бис. Совхозтуң малының баш саны үш катап өскен. Көдээ ажыл-агый продукциязын дужаарының планын ажыр күүседиптернивиске, шилчиир кызыл тукту болгаш акша шаңналын тывыскан чүве.

— Сегбе Арылдүүевич, партия, Совет ажылдакчызы кижиниң ажылы, ылаңгыя удуртулга аппарадынга ажылдап турган кижиниң ажылы чүгле ажыл-агый-биле кызыгаарланмас-ла болгай...

— Ийе, ол шын. СЭКП Эрзин райкомунуң пропаганда, организастыг килдистеринге ажылдап чорааш, кадрлар белеткээринче база кончуг оизагай кичээнгей салып турган бис. Келир үениң кадрларын дыка хынамчалыг шилип турган. Аныяктардан, чоннуң иштинден партия, совет ажылының шыырак дээн удуртукчу кадрларын белеткээринге үлүүм киргеннинге чоргаарланмас аргам чок. Оларның иштинден үш кижи СЭКП райкомнарының бирги секретарьларынга ажылдап чорааннар.

Партия, Совет ажылының хоочуну Сегбе Арылдүүевич Ондар ажыл, амыдыралының аайы-биле сөөлгү чылдарда СЭКП Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл райкомнарынга ажылдап чорааш, бодунуң партийжи дадыгыышкынын, принципиалдыг болгаш ажылгыр, организастыг чоруун ышкынмаан, ол-ла хевээр ажылдап чоруур. Амгы үеде ол Россия Федерациязының Үндүүг албанының Сүт-Хөл кожуун инспекциязында инструктор болуп ажылдап турар. Ажылдап келген үезинде янзы-бүрү хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, ам-даа оозун кагбаан. Ам безин коллективте профком даргазы, дээди судтун кежигүнү дээш, оон-даа өске. Кызымак күш-ажылы дээш ол дыка хөй медальдар, хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан.

Сегбе Арылдүүевич күш-ажылчы назынның бедиинде үнүп келген-даа болза, омак-сергек, ажыл-ижинге бисеңги дег харыысалгалыг, бердинген.

— Бот-догуннаан Тыва Республиканың аныяк кожууну Сүт-Хөл кожуунну социал-экономиктиг хөгжүлдези дээш ам-даа үлүүм киирерим — мээн сорулгам ол— деп, Сегбе Арылдүүевич хей-аъды бедик, улуг бүзүрелбиле чугаалап орар. — Оон аңгыда мээн сагыжым өйүп чоруур чүве —багай чаңчылдар —массалыг арагалаашкын, иннеден эгелээш, инекке чедир оорланырывыс. Солун-сеткүүлге чеже-даа шүүмчүлээривиске, оон түңнел үнмейн турарын эскерип чор мен. Бо талазы-биле амгы Дээди Хурал болгаш Чазак шынгыы хоойлу-дүрүмну хүлээп ап, хемчээн алыр боор деп күзээр кижи-дир мен.

Хоочуннун сагыжын өйүп чоруур чүве ооң боду-даа эвес, дергүл-төрели-даа эвес, кожуунунда, Тывазының хөгжүлдези дээш дүвүреп чорууру ооң чугаазындан илдеп болду. Дескел чок үениң кижизиниң сагыш-сеткили ындыг болбас арга чок. Ол бодунуң үезинге шыычы боон артканы ол боор деп бодадым.

Шомаадыр КУУЛАР.

КАРЖЫ КОНТРОЛЁРЛАР

Көжүп-саарылган хуулгаазынныг рынок харылзаларының көзерленген нарын үезинде чурттап, амыдыралыска көөр туржук, дыңнап безин көрбээн үүлдерге таваржып келгилээр-дир бис. Ооң иштинде хоомай сеткилдиг ийи-чаңгыс ол кижилериниң багай салдары кижилер арызынга эп-найыралды кошкадып, шыңгыы үскүлежишкиннерге-даа таварыштырып турар. Бо үүлүлү бижип ора, 2-3 ай бурунгаар бижээним «Кончаа сүрген контролёрлар» деп үүлдүн болуушкуннары ам-даа уламчылавышаан, пассажирлерге кижизиг эвес хамаарылганын илередиглери көскүленнеп, хүн келген тудум дынзып орарын эскердим. «Хоочуннар бажыны» деп бижиктиг хоорай автобузунга кире бергеш, бо бүгүнү көрүп, дараазында эртен базала кады ажылдап турар эштерим, таныырым кырганнар: Көгел Хартыга, Чалгыяк Саргылар, Байырмаа Ондар, Владимир Монгуш суглар-биле автобус иштинде чоруп олурган пассажирлерден акша чыгганда контролёрларның каржы-хажагай чоруу бистн кайгатты. Чоруп орган автобустун мурнуу эжиинде холда акша, документилерни холдан ушта согар чыгыы кезинип алган 2 хөрээжен кижини, бир аныяк оолду көрүп кагдым. Үнген, кирген, акша уштуп четтикпээн кижилерже ажык халдаашкынны куду көрүүшкүнүн анчыг сөстербиле согажалай аарак, эктинден, көйленинден аспактапкан соонда, акша уштуп албаанда амыравас, оларның арын-шырайынче көрүптер болзунарза, кандыг-бир херек үүлгеткен дерзин кижини тудуп-хоругдаарына белеткенген күүлекчиге-даа дөмейлежи бээр. Шак ынчаар халалыг автобуска өөрүшкүмү эжүрүп алган чаныс келгеш, бо бүгүнү кайган, сайгара бодап келгеш, ону харылап турар чогуур черлер чүге кичээнгейге албайн турарын болап ордум.

Эртенинде чемелиг автобусче кирбейн, амыр-шелээн, арыг агаарга челбиипп чорааш ылаштап келдим. Бо эртен базала куду көрдүрген эштерим ажылга улуг хомудалдыг келди.

— Каш дүгаар автобуска келдинер, бис «Хоочуннар бажыны» деп автобуска олуртан-даа дужук чок, контролёрларның ажыг сөстерин дыннап, хейлиг хоран бүлгүртүптерге, чөдүрүп, күзар чазып келдим — деп, бир эжим кадай мындыг болду.

— Ол үүү дээринер ол, мээн дүүнгү келген автобузум олдур. Ам чадаг кылаштап келдим—дидим.

Оон эжим хомудалын уламчылады. «Хоочуннар бажыны» деп 15 дугаарлыг автобуска 2 хөрээжен дыка хөй чылдарда ажылдап келген, оон ангы бир аныяк оол бар. Ол черле часкы хыналдада билет үзүп турган оолдарның бирээзи хевирлиг, ол-даа карак-кулак чок хөме таварыыр кижи чораан. Демги ак шырайлыг контролёр хөрээжен мурнуку эжиктен үнген улусту, бир арган, инвалид аныяк кижини «Акша төле, үндүрбес мен!»— дээш, тускай арга-биле оон боостаазынга шенээн доза салып алды. Ол кижинин акшазы эжинге турган, ол эжи дүже берген хевирлиг. А дүже берген эжи инвалид билет-дептерин сунган турду. Ол билетти демги контролёр хөрээжен шуут тоовады. Оон ол кем-буруу чок инвалид кижинин көк дептерин хавырып алды. Демги аныяк кижи биледин негээрге, оон арнынче хоран газы-биле 2 катап бүлгүртү. Автобус чоруптарга, хөөкүйлер чөдүрүп чыдып калдылар. Ол автобуска олурган аныяк, өске сөөк хөрээжен кижи контролёрну хөөктүрүп, «шын-дыр, шын-дыр» —деп, деткип кагды. Ол чолдак автобуста 3 контролёрларны сактырга, боо-монгулуг, сүркүштүг сумечилиг шераглер-биле дөмей болду.

Чогум шупту автобустарга хамаарыштыр хомудал кирбейн турарывыс бо үүлдүномчүп орарга билдине бээр. Амы-хууда сеткилимден өөрүп, хүндүлеп чоруурум эн баштайында 50 көпеектен, 100 акшалап эгелээн бир автобус бар болдур ийин. Оон чолаачылары орус сөөктүг, кижи ортузу чеде берген 2 кижи. Чолаачы, контролёрлар бүрүзү бо ийи чолаачыдан үлегер алыр болза эки. Олар пассажирлерни кажан-даа кайы хамаанчок сөглеп бербес, чок болза эп-чөп-биле эрттирип-даа каар улус. Оларның ат-сывын билбезим хомуданчыг-дыр, ындыг-даа болза, дугаары 6 автобус оруу-биле хүннүн-не халдыр турарын билир мен. Сагыш-сеткилиннериң эгы ышкаш, оруунар база сүт дег ак болурун күзээр-дир мен.

Зоя НАМЗЫРАЙ.
Кызыл хоорай.

АМДАННЫГ АК ЧЕМИВИС

Интервью

Эргиде сүт заводу деп адап турганывыс ам «Сүт» акционер ниитилелдиң аппарат цегинге кирип кээримге, кижи ортузу эртип чоруур орус хөрээжен кижи мени үткуп алды. Чугаалажы бээривиске, ол үеде ынчан ажылдап турган эзлчегниң улуг мастери Галина Васильевна Варакcина деп кижи болду. Ажыл-агыйга хамаарыштыр элээн аап-саап чүве чугаалажып танышканыывыс соонда, ол цехтен кызымак ажылдыг, мурнакчы ажылчын сонуургап айтырарымга, мастер Вера Порфирьевна Тюлюш деп кижини чугаалады. Мени бичии манадып кааш, Галина Васильевна ону менче ужуражыры-биле чорудуптар дээш ынай цехче чорупту.

Ажылчыннарның аштанып-чемнеиин, дыштанып өрээлинге сураглап келген мурнакчым-биле ужуражып, чугаалажыры-биле белеткениң олурумда, база-ла үжен хар ажа дужүп чоруур хире назынныг хамааты кижи кирип келзе-ле, мастериң менче чоруткан Тюлюш дээр кижизи ол болду. Таныжып, келген хөрээмниң дугайында чугаалааным соонда, Вера Порфирьевнадан каш айтырыгларны салдым:

— Вера Порфирьевна, бо черге кажан ажылдап эгелээн силер, чугаалап берип көрүнерем?

— 1986 чылдан эгелеп ажылдаан мен. Ооң мурнунда он чыл иштинде ынчангы Садыг ямызының дузалал ажыл-агыйынга хаван ажаакчызы боон ажыллап турган мен.

— Ам бо ажылыңарда чүнү кылып тур силер?

— Лаборантылавышаан, аппарат цегинде ажылчын боон ажыллап турар мен.

— Республиканың совхозтарындан кээп турар сүттүң шынары черле кандыг-дыр, Вера Порфирьевна?

— Кандыг дээр, дескі чүве кайда боор, ажыыр четкен, хирлиг сүт эккээр совхозтар база бар болдур ийин. Харын мырынай 2 тонна хире сүттү ажылып алган совхоз безин бар. Эки шынаалыг эдбек сүт дужаан турар совхозтарга «Кызыл тараачын», «Революциянын чалбыыжы», «Өөк», «Көк-Тей», «Тиилелге» хамаарыжыр.

— Сүт дужааган (сатқан) совхозтар-биле канчаар санажып турар силер, чай дүшкен, сүт элбээн-не болгай?

— Чоокка чедир 1 литр сүт дээш 350-400 рубльди туда төледип санажып турдувус, ам банк системазы-биле саазын кырында төлежип турар бис.

— Силериң бо заводуңарга болбаазырадып каан сүттүн садыг-саарылгазы кандыг ирги?

— 5-6 чыл буруңгаар хоорай чурттакчыларынга: сүттү — 30 тоннаны, кефирни— 2 тоннаны, варенецти — 1 тоннаны, сметананы — 3 тоннаны, творогту — 1 тоннаны садып турган болзувусса, ам: сүттү — 6 тоннаны шил савада, база 4 тоннаны бидонда, кефирни— 1,5 тоннаны, сметананы 700-800 килограммны, быштакты — 500-600 килограммны садып турар бис. Слив-ларны шуут будүрбейн тур бис, чүге дээрге ооң өртээ аар боорга улус шоолуг-ла албастаан.

— Сүттен будүрген продукцияңарны хоорай чурттакчыларындан аңгыда, өскээр садып-саарын турар силер бе?

— Чок. Чогум артыкшылдыг продукциявысты өскээр, республикадан дашкаар садарын шенеп көрген бис. Эрткен чылын Находка хоорайдан бистен сүттен кылган продукция садып алырын күзээн белен самолеттуг улус турду ийин. Бис оларга сүдүвүстүн болгаш оон кылган артыкшылдыг продукцияны садыпкаш, өртээнге кургаг сүт садып алгаш, ону хоорайга кышкы курлавыр кылдыр арттырар ботаан бис, ынчалза-даа Кедээ ажыл-агый болгаш аъшчем ямызы чөпшээревейн барган.

— Ажылчын коллективинер дугайында чүнү чугаалап болур силер, Вера Порфирьевна?

— Коллектив кончуг эпнайыралдыг, ажылгыр улус. Ажылчыннар аразында биеэгизи дег күш-ажылдың сагылгаш ийи каът бажыңнарның одалга системалары доңган. Ону катап кылырынга хөй акша-төгерик үнген. Акша-төгериктиң чедишпезин-биле эт комбинады бо чылын ийи каът бажыңнарны чылдарындан ойталап, тускай бижикти чагырга черинге киирген. Ынчангаш бо бажыңнарга аңгы котельнаяны бо чылын ажыглалга киирери чугула апарган. Бо талазы-биле тускай ажыл чоруп турар.

Экономиктиг реформаларны амыдыралга боттандырарына коммерция банкыларының ролю улуг болур ужуруг. Кожууннуң экономиказынга боттарының үлүүн киирип турар-даа болза, коммерция банкылары амдаа четпес ажылдап турар. Төпчүткен хөрөңгиден кыска күүсаалыг чээлилерни ажыл-агыйларга, үлетпүр, тудуг, садыг организацияларынга берип турза-даа, эрткен чылын-даа, бо чылдың бирги чартыында-даа хууда садыгээлеринге, коммерция-биле ажылдап турарларга, бизнесменнерге чээли акшаны барык бербээн, ону алыр күзеллиг улус хөй болуп турар. Ооң ужун чамдыктары боттарының эгелээн ажылжын эчизинге четпейн, ара соксалып турар.

Кожуунга келген чээли акшазын тодаргай үлээр комиссия тургустунмаан турган болгаш чээлини колдуунда банкының удуртукчулары боттарының күзели-биле үлеп берип турар.

Кожуун чагыргазының экономика комитединин аппарадының ажылдакчылары колдуунда чаа ажылдап кирген кижилер болгаш кожууннуң экономиказынче ам-даа чедир ханылап кирип шыдавайн турар бис. Чоокка чедир банк, саң-хөө, үндүүг инспекциязының ажылдакчылары дем чок, чаңгыс аай эвес, аңгы-аңгы ажылдап турган. Ынчангаш чугула, амыдыралчы айтырыгларны четпес шиитпирлеп келген.

Кожуун чагыргазының коллегия хуралынга бо чылдың июнь 29-та кожуунда экономиктиг айтырыглар харылаар комитеттің ажылчорудулгазының сорулгаларын, экономиктиг реформаны боттандырарының дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, тускай докладды хүлээп алган. Ам ажыл-иживисте четпестерни чайладыр, экономиктиг анализтерни ажыл-агыйның адыр бүрүзүнге кылыр, тывынгыр, шимченгир ажылдаарывыстан бүгү чүве хамааржыр. Ынчангаш ажыл-агыйларның, үлетпүр, тудуг организацияларының удуртукчулары хүн бүрү экономиктиг айтырыгларже кичээнгей салып, хожудаашкыннардан үштүнүп үнериниң орук-таарын дилээр ужуулуг.

Виктор ТОМБУЛАК.

Кожуун чагыргазының даргазының экономиктиг айтырыглар талазы-биле оралакчызы.

Чылдар болгаш кижилер

КОРУМ – ЧУРУМ БАКСЫРААН

Сыстыг-Хем суурда 300-ле ажыг кижи чурттап турар. Суурда аңныыр-тывыш чери, суму чагыргазы, садыг, ортумак школа, ясли-сад, кижи эмнелгезиниң салбыры, клуб, харылзаа салбыры, ыяш ажыл-агый черинин агентизи бар.

1990 чылдан бээр суурнуң ниити ажыл-агыйы сандарап бар чыдары хомуданчыг. Машина, тракторлар эогижирээн, тудуг-суур туттунмастаан, көдээ эрге-чагырга чери чүгле 1993 чылдан бээр тускайлаттынган. Чогум суурнуң төөгүзү солун. Ада-чурт дайынынче орус сөөктүг 10 ажыг кижи бо черден аттанган, Совет Эвилелинин Маадыры Михаил Бухтуев бо суурга төрүттүнген, эге школаны маңаа дооскан. Тывада биллингир ат-сураглыг Михаил Мендуме. Василий Кончук база бо чер чурттуглар. Оондаа өске эмчилер, башкылар, аңчылар, сугжулар, тудугжуларның төрээн сууру база бо.

Суурнуң сайзыралы, ында ажыл-агыйы чүге дорайтаанын? Хамык ужур удуртур, башкарар даргаларда деп дорту-биле чугаалаар мен. Оларның ажылдакчыларындан, чондан негелдези кошкаан. Огулуг күш-ажыл кылып турар эр-даа, хөрээжен-даа кижи чок. Суурнуң донунун арагалаары кедерээн, ооң түңнелинде чүгле бо чылын безин арагадан 7 кижи змызындан чарылган. Оон иштинде донуп, арагага хоранналып, моннуп өлүр чорук тыптып келген.

Бо чүл дээрге эмин эрттир арагалаар, ажыл кылбас чоруктун уржуу-дур ийин. Суурда чижеңге кижилер Кызыл, Тоора-Хем, Саян артындан арага эккеп алгаш, ону улуг өртекке садып-саарын турар. Аар өртектиг арага садып турар Галина Чащина, Анна Натибина, Николай Комбу суглар-биле сумунун чагырга даргазы эптежип турары канчап-даа таарышпас. Ам бо хүннерде суурда чүгле ыяш ажыл-агый черинин 6 ажылчыны одаар ыяш белеткеп турар.

Суурда хөй-ниитинин корум-чуруму багай, ажыл чок кижилер хөй, 10-14 хар назылыг оолдар аът-хөл, малмаган, бажын-балгат, садыг оорлап чоруп турар, орта өөренместер. Суурда арагадарыже хандыкшыырларның саны көвүдеп турар. Ындыларга хөй акша ап турар бот иелер Галина Назын, Мария Кол, ажылчыннар Костя Бестек, Слава Дамыкпай, механик А. Чылбагаш болгаш кайда-даа ажыл чок, кажан-даа ажылдап көрбээн 30 хар чедип чоруур Гера Очур хамааржыр.

Хут, Ий суурлардан аныяк оолдар келгеш, аът-хөл оорлап, арагалап турар. Кожууннун шагдаа чери канлыг-даа хемчег албайн турар. Суурда корум-чурум камгалалының айтыышын кожууннун чагырга даргазы М. К. Куулардан бир янзы көөрүп дилээр-дир бис. Аныыр-тывыш черинде чүгле чаңгыс машина ажылдап турар. Артык кезектер чугундан тракторлар үрелген, анаа турарлар. Мурнуку чылларда иви маллың баш саны 800-900 чедип турган, ам каш баш ивини суурдан 300 километр ажыг черде 4 кижи кадарып турар. Бир кодан чылыдан кашла аъттар арткан.

Аңныыр-тывыш черинин чаа автобузун ук ажыл-агыйның директору Н. Комбу садып-саарган, а чиик машинаны үрелген. Суурнун чону, ооң аразында аарыг-аржык кижилер кожуун төвү Тоора-Хем, Ырбан баар лээш, ылангыя кышкы үеде ажык машиналарга олуруп, доңуп-дожап турарлар. Сыстыг-Хем суму чагыргазының даргазынга кожуун черинден практиктиг дуза херек. Чаасаан күш четпейн турар. Суурнун социал амыдыралынче кожуун чагыргазы көрүүмес, дуза катпас үүве болза, байдал берге-дир.

Көдээ клуб үр үеде ажылдаваан, ооң ажылдакчылары анаа-ла шалың ап турарлар. Аңныыр-тывыш черинде араалыг бооларның ажыглалының талазы-биле хыналда чорбайн турар. Март айда бир кижи бооланып, амызынга боду четтинди. Назы четпес оолдар аргада аннап чоруп турарлар.

Сыстыг-Хем эки корум-чурумнуг, ажыл-ишчи суур турду. Ам дээрге кандыгдаа хүн арагалаар, корум-чурум үрээр чурттакчыларлыг суур апарды. Бо суурга арага садарын хоруглуг кылдыр ажылчы чон хуралынга шиитпир хүлээп алыр болза эки деп саналдыг мен. Сыстыг-Хем суурнун чагырга чери бо айтырыгны ТР-нин Дээди Хуралынга чедир көдүрер боор деп идеген артым.

Дмитрий АИР-САНАЛ.
Тожу кожуун.
Сыстыг-Хем.

ИНСПЕКЦИЯНЫН ДЫННАДЫЫ

Парлалганын болгаш массалыг информацияның хостуун камгалаар талазы-биле инспекцияның хүлээлгелери мурнуку хевээр арткан.

Парлалганың болгаш массалыг информацияның хостуун камгалаар талазы-биле күрүне инспекциязын Россия Федерациязының Чазааның 1994 чылдын июль 6-да № 810 доктаалын ёзугаар тарадып дужүрген. Парлалга талазы-биле хоойлужулгаларны сагыырына контрольду хандырарын ол доктаалды ёзугаар Россия Федерациязының Парлалга талазы-биле күрүне комитединге даалырган. «Ол дээрге, парлалганың хостуун камгалаар талазы-биле девискээр болгаш республикалар инспекцияларының структуразын аная-ла тарадып дужүрери эвес-тир» деп, Россия Федерациязының Парлалга талазы-биле күрүне комитединин даргазының оралакчызы дээрги Черненко дыннаткан. Парлалга болгаш полиграфия ажыл-чорудулгазынга, штемпель-граверия мастерскааларының ажылдаарынга чөпшээрелди бээрин массалыг информация чепсектерин б

ЧЕРНИҢ БАЙЛААН ТӨТЧЕГЛЭЭРИН БОЛДУРБАС

Чамдык бодалдар

Тыва Республиканың девискээри Россия Федерациязында аңнаыр-тывыш черлериниң санында кирип турар. Ол таварылга эвес. Бистиң республиканың чурттакчылары, аңнаыр дүрүмүн езугаар аңнап болур кижилери, аңнаыр сезоннарының үезинде төрээн черинің кежиин четтирип, диин, киш база өске-даа аңнарның кештерин тыпнаш, белеткел черлерінге дужаагаш, акша-төгерикти ажылдап ап келгеннер. Мен ону тус черлерниң чурттакчыларына, оларның өг-бүлезиниң сан-хөөзүн быжыглаарына улуг дуза деп билип чоруур мен. Тывыштың хемчээли аң-меннің дүжүдүнден, эң ылаңгыя диннің бар-чогундан улуг хамааржыр. Аңнаыр ажылының тус черниң чурттакчыларына ажык-дузалыын чугаалап тура, аң-меннің курлавырын чөптүг ажыглаары, чылдан чылче оларның баш санын эвээжетпези оиза чугула айтырыг боор турар. Бо айтырыгларга хамаарыштыр Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Чазак черлери чогуур доктаал-шинтпирлерни хүлээп алгылаан.

1993 чылдың июнь 23-те № 539 доктаал-биле Россия Федерациязының Чазаа аңмеңни камгалаар болгаш оларның курлавырын чөптүг ажыглаары-биле Департаментини тургускан. Ол Департамент Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының составынга турар деп шинтпирлээн. Үстүнде айткан Россия Федерациязының доктаалынга үндезилээш, база Россия Федерациязында аңнаыр-тывыш ажыл-агыйының тургузуу өскерлип турарын барымдаалаш, Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың март 22-де аңнаыр ажылынга хамаарышкан № 78 доктаалды хүлээп алган болгаш аңмеңи камгалаар, ооң курлавырларын чөптүг ажыглаар Департаментини тургускан. Ол чаа тургускан организация Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга хамааржыр.

Моон мурнунда чылдарда аңнаыр-тывыш ажыл-агый каттыжышкыны турганын Тываның чону билир болгай. Ооң кол сорулгазы — аңнаыр-тывыш черлериниң ажылын организастажыр, аңчыларны ок-чемзек боохөө-биле хандырарынче сатыш салыры турган. Ам Департаментиниң кол сорулгазы — аң-меңни камгалаар тус черлерде туруп турар аңмыыр-тывыш черлериниң ажылынче холгаарлап каришпес, а аңнаыр чурумуи шыңгыы сагыырын, республика девискээринде туруп турар аңнаыр ажылынга хамаарылгалыг бүдүүрүлгелерни, организацияларны хынаар орган боор турар.

Департаментиниң чарыгдалдарын Россияның бюджединден үндүрер деп шинтпирлээн. Аң-меңни камгалаар оргаи тургустунганындан бөөр үр үе эртиксен-даа болза, ооң ажылы өскү апар чыдар. Эң ылаңгыя Каа-Хем кожуунуң охотоведи Виктор Иванович Щарбин боттуг ажылдарны кылып, аң-меңни төтчеглекчилериби-биле шыңгыы демиселди чорудуп турар. Эрткен үш айларның иштинде 15 протоколдарны аңнаыр чурумуи үрээн кижилерге тургускаш, оларны 497 мың рубльге торгаан база аңнаыр өнчүзүнге когарал чедиргени дээш 220 мың рубльди тыртар дугайында шинтпирлерни үндүрген. Каа-Хем кожуунуың девискээринге болган аңнаыр дүрүмүн үрээн дээш тургускан акт-протоколдар-биле таныжып көргө, аң-меңни аңнавас үезинде шөлээ-чөпшээрел чок, боо-хөөлүг тайгага чоруур кижилер көвүдээн. Кожууннардан аң-меңни камгалап турар хайгылчыларның тургуснаш чоруткан документилерни сайгарып көргө, колдуунда-ла ажыл чок кижилер таваржып турар. Үстүнде айтканым туттурган 15 кижилерниң 9-у кайда-даа ажылдаваан турар улус болган. Ажыл чок, акша-төгерик кызыы кижилер аъш-чем өртээ өзүп, бергедээн үеде тайгаже көрүп, аң-меңни өлүрүп турар бе деп бодаарга, база ындыг эвес хевирлиг. Чнжээ, бо чылдың июль 7-де Василий Александрович Юргаев Копту хемниң бажынга улуг өртектиг «Тигр», («Арзылан») деп чаа боолуг чорааш туттурган. Мен кайда-даа ажылдаваан турар мен деп тайылбыр берген. Ындыг боокун өртөө 1 миллион 700 мың рубль ажып турар. Ындыг-ла ажыл чок, акша-төгерик чок болза, канчап ол хире өртек-үнелиг бооларны чөпшээредип, садып ап турарыл? Ол билдингир: эки бооларны тып, садып алгаш, черниң байлаан хылып, ооң орулга тып чурттаарын бодаан кижилер-дир деп санаар апаар. Ол-ла кожуунуң чурттакчылары: Юрий Иргитович Балчий, «Ленинчи орук» совхозтуң малчыны Николай Иванович Салчак арат ажыл-агыйының кежигүнү июнь 12-де Дерзиг хемниң бажынга ГАЗ-66 деп маркалыг № 29-25 ТВА деп машинага аныяк сын эдин чудуруп алгаш чорааш, Департаментиниң охотоведи база чолаачызы В. Вохмин база Б. Медведев оларга тут-турган.. Ук сын эдин оруктан тып алдывыс, а ап чораан араалыг боозун бистин эвес деп, боттарындан харысалга чайладып өчүп турганнар. Оларның кырынга чогуур документилерни тургуснан, боозун хавырган, сынның эдин садыг организациязынга дужааган. Сарыг-Сеп суур чурттуг пенсионер Иван Николаевич Гусляев элик эдин быжырып орааш, хайгылчыларга таварышкан. «Элик өлүрбөөн мен, борта чораан Гусев адашкылардан база Николай Глуховтан эт алган мен» — деп, дыка-ла будан келген. Ол адашкылар база Николай Глухов эт бергенинден ойталаан. Ынчангаш Иван Гусляев бойдуска чедирген когаралын бодунуң пенсиязындан төлээри албан апаардыр.

Каа-Хем кожуунуң девис. кээринде аңнаарының чурумун үрээр чоруктар өске кожууннарга деңнээрге, хөй илереттинген. Ооң кол чылдагааны — ында ажылдап турар Виктор Иванович Щарбининиң кызымак, шудургу ажылында.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының аңнаыр курлавырларын камгалаарының база шын ажыглаарының Департаментизи 1994 чылдың март 22-де тургустунган деп айыткан болгай мен. Өске кожууннар девискээринде аң-меңни төтчеглеп турар чоруктар эвээш эвес дизе частырыг болбас. Ынчангаш кожуун санынга аңмеңни камгалап-хадагалаар бир охотоведти (хайгылчыны) тургузары негеттинип келген. Оларның ажыл-хөрээн организастап тургузуп аарынга кожуун чагыргаларының удуртукчуларындан база кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелдериниң дарга-ларындан дилег кылып, Департаментиниң ажылынга болдунуп болур дуза чедирерин, дилээр-дир мен.

Мыпкыр-оол МӨНГУШ.
Аңнаыр курлавырларын камгалаарының база шын ажыглаарының Департаментизиниң начальниги.

КОМИССАР СЕРЕН КҮЖҮГЕТ

Ооң үеш-кежиннде ону таныбас кижи барык-ла чок боор диаимзе, ыныңга дүжүү бөөр чыгыы-ла. Ол хоочунуың бодун көрбөөн-даа болза, сураан дыңнаваан кижи, ыныап-ла, чок боор ийин ол үениң ижилериндe аан.

Серен Арапаевич бодунуң чурттап чораан чылдарында намдарын холу-биле бижээш, арттырып каанын номчаан кижи мен.

Маңаа мээң чугаалаксал орар чүвем — Серен Арапаевичиниң ада ызыгуурундан эгелээш, ал-бодунуң нарын, берге амыдыралды чурттап эрткенин таныштырары болур.

Ооң бичии чажындан эгелээш, эр боор өзүп келгиже чедир эрткен оруктары дыка нарын болгаш берге. Ооң адаиези ядыы-түренги чурттап чораан. Олар чеди уруглуг, өг-бүледе ийи бодуу-биле тос кижи чурттап чорааннар-дыр. Оларның кошкул-хөрөгизи чаңгыс саар инек, бир аът, беш өшкү ол-ла.

Ооң сактыышкынында мындыг эгени номчуурга кижиниң баары ажый бөөр.

«Ынчан 1910 чылдың чазы чүве. Эң улуг акывыс 16 халлыг турган. Мен уруларның ортуну мен. Харым мүн-не он ажып турган. Ол чазын авам оол уруг божааш, уруг сыртыы саадааш, шыдашпайн барган. Божаан чаш оглу авамның иштиг ора-ла, аалдардан дыленип тургаш уштап, белеткеп алганы анай кештериниң аразында ораап каан хевээр алгырып чыткан. Уруглары, бистер, самдар өөвүске ыглажып артып калган бис.

1910 чылда аныяк күжүр мөчүп каарга, чаңгыс черге аалдыраарыннастың аргазы ыныңдыргаан. Ол-ла чылын ачаниың ажы-төлүүн элледдилерни, бистер, чоок-кавының байларынга чалчалап чоруткулаан бис.

1920 чылдың ноябрьда чоргаарланып чораан багай адаыс Арапай Күжүгет «сарыг-думаа» дээр хаанчыктыг аарыгдан аараан, мөчүп калган».

Серен Арапаевичиниң сактыышкынында бижип турарын өзугаар алырга, 1923 чылдың төнчүзүнде Тываның сургуул шериннге ол өөренип кирген. 1925 чылда ону Совет Эриллериниң Тверь (Калинин) хоорайга Үлетнүрүн тараачынын Кызыл Шериниң ортумак өөредилгезинче өөредип чоруткан. Ону 1929 чылда өөренип дооскаш, төрээн Тывазынче чаныр келген. Ол-ла чылдарда Серен Арапаевич Тываның аттыг шериниң командир-комиссарынга томуйлаткан.

1929 чылда болуп эрткен намның сески Улуг Хуралындан АРН ТК-ның болгаш Политбюронуң ораларкы кежигүнүнге соңгуткан. 1935 чылга чедир-ле ТАР Чазааның кежигүнүнге ол соңгуттуруп чораан.

1929 чылдан 1932 чылдың төнчүзүнге чедир үени Тывага аңгы демиселниң чидигленген үеви деп санап турган. Ынчангаш ол чылдарда ТАР-ның тускай хамаарышпас чоруун айыыл чок тургузары, шеригнин чепсектиг, дайынчы күштерин белен тургузары турган. Үениң байдалы-биле ындыг негелдениң турары чаптуг болбайн аан.

1930 чылдың март айда феодал-теократ болгаш өскедаа түзүн-баазын үеелдиглерниң ТАР-ның нам, чазааанга удурламын, шимчеп үнгениниң, боттуг чижээнге Хемчиктің ийнги самыының хамаарыштырын турар болгай. Серен Күжүгет ол самыынны базарынга шылгарангай мергежили дээш, 1932 чылда ТАР Чазааның дээди шаналы — Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан. Ол-ла чылдың декабрьда ону ТАР-ның шериг чөвүделиниң даргазынга томуйлаан.

1936-37 чылдарда ону ыныы-бүрү хоп-мege ялаарга таварыштырарын кызып турган, АРН ТК-дан болгаш Чазак кежигүнүнден хостап үндүрген.

1938 чылдың июльдуң 10-да ТАР Иштики хөреткер яамызы ону тудуп хоругдаан. Байысаалганын баштайгы хүнкериннден эгелээш-ле, кадыгшыгны байдал-биле аажылап эгелээнин Серен Арапаевич сактыышкынында ханы хомудал-биле бижип турар. Хендир-биле бажындан чуларлай баглааш, буттары черге четпес кылдыр өрү азып алгаш, ийи кастыыче боо аксы-биле үстүрүп турган, изиг печка чанынга тургузуп, аңаа дөгеп турган, байысаап турганын номчуп орарга, ырма сынчыгла чорду. Дүн-хүн чокка ону байысаап турганнарга Болаттын, Роговтуң, Намчактың, Очаловтуң аттарын чыскаай бижип киргенин номчудум.

Аңаа улаштыр сактып бижээни мындыг:

«Эвлчег байысаалга-биле уйгу-дыш бербейн, эң карманнарының ыныкудээ аттыг институдун чедишкиниг дооскан болгаш тыва (түрк) дылдыг сургуулдарга очулдурукчулап турган.

Тываан кады өөренип чораан эштери ооң сагыш-сеткилинден кажан-даа уттунмас. Берге чөвүлүг болгаш хилинчек Тарма Оюнну ооң эртпээн. 1933-38 чылдарда Тыва Төпкооптуң оралакчы сайыды болуп ажылдап чораан. Тыва Төпкооптуң сайзыралынга киржип чораан болгаш баштап келген дарганалар-ла хөй. Оюн Дозурхаевич Уваңгур 1938 чылда бооладып каан. Оюн Ойдуп 8 чылда кара-бажыңнаткан, а Тарма Шойбанович Оюн 6 чылда актыг черге шинтирген. Оларның хөрээн агартканын чон билир.

Тыва Төпкооптуң даргаларынга Соян Ойдуп, Чигжит — (мөге), Андрей Мөнгеевич Арланмай, Бүдегечи 40-50 чылдар үезинде ажылдап чорааннар... Тыва садыг шугумунга кужун, билинн киирип келген өске-даа эшөөр актыг черге репрессияга таваржып турганын Тарма Шойбанович Оюн хараадал-биле сактып олурар.

Тыва Төпкооптуң 70 чылынга уткуштур төөгү-биле холбашкан өгбеге ужурашкаш, ооң дилээ-биле сөглээн сөс-домаан өскертпейн киирдим.

Көрбөөн чүвези чок, көдүрбөөн хөнээ чок дижир болгай. Садыг шугумунга хөй чылдарда бараан бооп келген сезен ажыг харлыг Тарма Шойбанович Оюн хеймер уруунуң уруглары-биле чайзырай берди. Төөгүлүг өгбенің адак-бышкаа амдаа чиик болгаш сергек. Тарма Оюнуң амыдыралындан чаңгыс аманы ажын көрдүвүс.

Моторк ТИРЧИН.

Самагалдай суур.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

ОРУКТАРДА ОЗАЛ-ОНДАКТЫГ ТАВАРЫЛГАЛАР

Чурттуң оруктарынга озалондактыг болуушкуннар езулуг-ла айыыл-халап апарган: чүгле эрткен чылын 170 мың ажыг ындыг таварылгалар боон, 40 мың хире кижиниң амы-тынын алган, ийи чүс мың ажыг кижи — бертикмежел арткан. Ол бүгүнүң түннелинде чуртка каражаның түңү үш миллиард рубль ашкан. Ынчаарга бо чылдың эгезинден бөөр тос мың ажыг кижи өлген.

Бо сан-түннер дайын-чаа боон турган черлерден медээлер ыыкаш боон турар. Ол дугайын РФ-тың транспорт сайыдының оралакчызы Андрей Шевчук РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге чугаалааш. Россияда транспорттуларның болгаш орукчуларның, эмчилерниң болгаш 2 куравтомобилеткизиниң ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазының дугайында тускай хоойлу-дүрүм чогу ол бүгүнүң чылдагааны боон турарын демдеглээн.

ТОСКУ КЛАССТЫ ДООСКАННАР ДУГАЙЫ

Бо чылдан эгелээш, тоску класстың доозукчузу бодунуң өөредилгезин ортумак школага үргүлчүлеп, 11-ги классты ыяап-ла доозуп ап болур. Амгы үеге чедир өөреникчилерниң ойгу классче шилчиирин башкылар чөвүлели үзе шинтирлеп, «Өөренир арга-шинзе чок өөреникчилерни шишкил ундүрүп» турганы билдингир.

Чаа чурумну Россияның Президентизи РФ-тың Конституциязында кижиниң эргелерин, ооң иштинде халас ортумак билигни ыяап-ла алыр эргезин камгалаар дугайында айыткан чүүлдерге үндезилээш, бодунуң Чарлыы-биле доктаадып тургусканың күрүне баштынының администрациязының удуртукчузу Сергей Филатов РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан.

ИМПЕРАТОРГА ТУРАСКААЛ

Ада-чурттуң монументалдыг скульптуразының эртинезин — үшкү Александрга тураскаалды Паоло Трубецкий чогаадып кылганы билдингир. Ону шаанда Санкт-Петербургтуң Знаменская шөлүнден дүжүрген болгаш барык чартык чүс чыл дургузунда Орус музейниң хериниң иштинде кижилер караанга көзүлбейн чыдар. Нева эриниде эң чараш төөгүлүг кезээнде эң чараш черлериниң бирээзи боон турар. Мрамор өргээ чанынга ол тураскаалды натап тургузар бодалдың дугайын хоорай чагыргазының культура талазы-биле комитединиң даргазы Владимир Яковлев «Санкт-Петербургские ведомости» солунда парлаттынган интервьюзунда чугаалап турар. Дамчыыр чугааны езугаар алырга, Владимир Ленинниң ооң кырындан чүве чугаалааны бронивигиниң турганы тергин таарымчалыг бедигээжи ында база бар боон турар.

• • •

«ПРАВДА» солун ССРЭниң улустуң артизи Вячеслав Тихонов-биле беседаны кескү черинде үндүрген. Улустуң артизи ында «Горбачевтуң эгелээни «алдаржаан» зде тургузуушкуну бистиң амыдырал-чуртталгавыстың дыка хөй талазынга, культурага, ылаңгыя кинематографияга улуг хоразын чедиргенин чугаалаан.

Ол-ла солунга РЛДП-ниң баштыңы Владимир Жириновскийниң интервьюзунда чуртту кризистен уштур дээр болза, «даштыкыга бүгү дузаламчыларны шуут соксаткаш... Иракты, Ливияны, Югославияны блокадалаарындан ойталаар ужурлуг» дээрзинин дугайында бодалды илереткен. «Ындыг блокададан бистер эвес, чүгле американнар, барын европейжилер ажыктыг чүүлдерни алган» — деп, ол санап турар.

Бир материалга хамаарыштыр

ЧУУЙ КААП ОЛУРБАЙН

«Шын» солунга бо чылдың март 10-да үнген Михаил Норбунуң бижээни «Эрги директор мегелепкен» деп чүүлүнге хамаарыштыр тайылбырны берикседим. «Арыскан» совхозун хүлээп ап турумда, ажыл-агыйы шуут сандараан турду. Ол ажыл-агый малдың чаш төлүн камгалап алыр талазыбиле кожуунда эң кудуку көргүзүглүг болганын солунсеткүүлге бижип-даа турду. Нинтиниң малының баш саны 50 ажыг хуу кызырылган турган. Ам канчаар, эрги директорунуң буруузу-дур дээш көрүп олурар эвес, хөделир апаар.

Шыны херек, ол чайын сигенни четчир, харын-даа артар кылдыр ажыл-агый белеткеп алган. Совхозтуң сан-хөөзүнүн ядаргай байдалындан уштунарының кара чаңгыс оруу — бүдүрген продукциязы, өстүрген малыбиле садыглажыры арткан. Чаагай дүжүттү өстүргеш, ону чидириг чок ажаап ап, укса ажыдылга ажылын экижидип, мал бажын өстүрүп турган, ажыл-агый чүгле ооң орулганы ап болур.

Ынчангаш Саян артындан 50 хире кыс хунажыннарны садып алдывыс. «Сукпак» совхозка 100 тонна сигенни 1 млн. 200 мың рубльге саткаш, ол акшаны ажылчыннарның шалыңга ажыглаттывыс. «Х Улуг хурал» совхозка 100 тонна сиген бергеш, ооң орнунга 270 баш шээр мал алдывыс. Карл Маркс аттыг ажыл-агый-биле ол совхозтан 250 баш шээр малды орнап алдывыс. Эрткен чылын малдың чаш төлүн алыр талазы-биле өске совхозтардан дээре көргүзүглүг болган бис. Ажылчыннарның шалың акшазын ай санында үндүрүп бээр дээш бүгү-ле аргаларны дилеп, тып-даа турдувус.

А ферманың одалга системазының септелгези саадай бергени шын чүве. Белеткээн сигенни деңизин дүрүм езугаар хемчээп, хүлээп ап турган. Ында кандыг-даа маргылдаа, турбас ужурлуг. Кызылдың сайгарылга базазынга дужаапкан тарааның өртээ-биле ажыл-агый ЮМЗ-6 деп маркалыг трактор садып алган.

Материал-техниктиг базазы тоймаглаттынган, тоо-бдарап, сандарап турган совхозту харын-даа сегидип, бут кырынга тургузуп каарга, ам кээп солун-сеткүүлдерге бижип, хамык бурууну эрги директорже чуүй каап олурбайн, удуртулга ажылының чаа арга-хевирлерин дилеп тывар болза эки деп болаар мен.

Михаил КАРА-САЛ.
Улуг-Хем кожуун.
Шагаан-Арыг хоорай.

ТӨӨГҮ-БИЛЕ ХОЛБАШКАН ӨГБЕ

Сактыышкыны

Т ӨӨГҮ кажан-даа балаттынмас болгаш базыртынмас. Тыва чоннуң хостуг тынган, даштыкының дарлалындан адырылган чылы бар. Ол дээрге тываларның болгаш моолдарның хосталганы чедип алган чылы-дыр. Ок-боо күжү-биле хосталганы Кобду хоорайга чаалап алган ышкажыгай.

1912 чыл. Оюн Шойбаннарның өг-бүлезинге оол уруг төрүттүнген. Ооң адын Тарма деп адап алганнар. Бээзи нояннарның улуг чурту Тес-Хемиің унунга амыдырал даштыкы дарлалдан эвес, а иштики дарлалга артпышаан турган.

Тарма ийи-ле харлыг турда, база бир өскерилге Тыва чуртунга болган. Ол болза ок-боо күжү-биле эвес, а угаан-сарыылдыг чугаа-домак, албан өргүүделиниң күжү-биле бүдүн чурт бүгү Тыва чаа эргилдеже кирген.

1914 чыл. Тыва чуртун улуг Россия бодунуң хайгаралынга алган. Тываның казар байлактарынче, эгээртинмес эртинезиче ажыккончаа сүрүкчүлери холун сүп, ажыглап эгелээн болгаш бо хүннерге чедир ол чорук уламчылавышаан. Улуг-Хемниң балык-байланын шүүреп каапкан. Таңды-Ууланың ан-кужун кам-хайыра чокка тетчеглеп келген.

...Тарма Оюнну тос харлыг турда, Россияның киржилгези-биле Тыва черге туруп көрбээн өскерилге болган. Аңаа нояннар болгаш дужметтер, араттар... Россияның яаны-бүрү үеелдиг ооллары киржип, Таңдының Сүг-Бажы суурга Улуг Шүүлгаңны эрттиргеннер.

1921 чылда Таңды-Тыва республика тургустунган. Россияның хайгаралынга турган Тыва күрүнезин республика кылдыр хүүлдуруп каан. Мында өскерилген чүве чүл? Республиканың удуртулгазын төпчүткен. Араттар биле дужметтерни, нояннарны [illegible] эргелиг болдурган.

Тарма Оюн дергиге холу чедип, эзеңгиге буду чедип, эр шаа чеде берген. Амгы шаг-биле азы орус чаңчыл езугаар алыр чүве болза амдаа чаш, думаа-халан чүведир ийин. Тыва кижилер он беш харлыг ооллу, ол үш харлыг кысчыгашты кижи апарган деп санаар чорааннар. Ооллар аал долгандыр ажылды шытпас, а кыстар саан-савазын, тон-хевин даарап шыдаар болгаш өг ажылын долузу-биле кылып билир болу бээр турган. Бөгүн көрүнерем, чээрби харлыгдаа аныяк кижилер ада-мезиниң холунда азыратпышаан.

1927 чыл. Кижиниң ааскежии турар дижир. Тарма Оюнга аас-кежиктин эжин ажыттынган. Бодунуң үежилери: Толгар-оол Оюн, Апый Оюн, Артас Монгуш болгаш Вера Сат өскелер-даа. 10 сургуулдар Саян ажыр базыпканнар. ТАР-ның чазаа оларның келир үезиниге эртем-билигиин эжиин ынчаар ажыткан. Ол сургуулдар Минусинск хоорайга 8 хонуп чорааш четкеннер.

Тыва черниң кырынга күскээр чай турган. Тывадан өөренир сургуулдарга хепсын, аъш-чем херек болгай. Оларны ТАР-ның Тыва төпкооп хандырган.

Тарма Оюнуң сактыышкынын өскертпейн киирейн: «Алтай чуртунда Улалага (амгы Даг-Алтай) өөренирибиле Хем-Белдиринге «Мөөн Бараан» деп Тываның садыг-саарылга бараан сладының эргелекчизи турган Оюн Лүндүп-Хелиниң хоолундан кедер идик-хепти ап, кеттинип алган бис. Чогум ол үеде Хем-Белдиринге садыг-лаңгыылар ынчаарда турбаан...» Оюн Лүндүп-Хелиниң мөөн-бараан склады чоорту эде адаттынган.

Тарма Оюн өөрү-биле кады Улала хоорайга үш чыл сургуулдаан. Ол бөөр эвээш эвес, он чыллар эрткен. Бөгүн Тарма Оюн яныак чылдарын дүүнгү дег сактып олурар. Хем-Белдири үшле чылдар иштинде кайгамчык хөгжүлдени алган болган. Россияның улуг дузазы деп миннир апаар.

1932-33 чылдарда ТАР-та 8 кожуун, 1 хоорай хамааржып турган. 1994 чылдың чайынында Тыва Төпкооптуң 70 чыл ою болур. Бүгү чуртталгазы Тываның төөгүзү-биле холбашкан өгбе Тыва Төпкооп дугайында хөйну чугаалап берди. Ооң ынчангы баштаар черин Кызыл хоорайга организастаан.

Т ЫВА Төпкооптуң баштаар черинин даргазы Лопсан Сат, ооң чөвүлекчизи Сагаев Москвадан келген. Сан-хөө килдизиниң даргазы Федулов Москвадан келген, ооң оралакчызы Маады Миндрия Москванын Плеханов аттыг институдун дооскан, дээди эртемниг аныяк эр турган.

Садыг болгаш белеткел килдизиниң даргазы Тарма Шойбанович Оюн турган. Ооң чөвүдекчилери Разбаш, Григорьев кайызы-даа Москвадан келгеннер.

Тыва Төпкооптуң кол бухгалтери Миктутский Москвадан келген. Ажыл-агый килдизиниң даргазы Пестриков. Тыва төпкооптуң тудуун тут-туруп, сайзыратканнарын бирээзи ол.

ТАР-ның бүгү девискээринге ынчан чурттакчы чонну бараан-биле хандырар сорулга салдынган. Кожууннарга болгаш хоорайга ниитизиби-ле 66 садыг ажылдап турган. Чер-черлерге бараан баазалары туттунган. Шагаан-Арыгның бараан базазының эргелекчизинге Ядришников Шуурмактың баразн базазының эргелекчизинге Кыргыс Назын-Хелиң ажылдап турганнар.

Шуурмактың бараан базазы дамчыштыр Эрзин-Тестиң чону хандыртынып турган. Шагаан-Арыгның базазын дамчыштыр ыраккы барын кожууннар: Бай-Тайга, Барын болгаш Чөөн-Хемчиктин, Сүт-Хөлдүң, Чаа-Хөлдүң, Улуг-Хемниң араттары шай, таакпы, аъш-чем далган-тараага чединип турган. Кыш-чай чокка чиң дээкчилериниң он-он шанактыг, тергелиг аттары шуужуп турган.

А МБЫН нояннарның тергиделиниң үезинде чиң дээкчилери мурнуу чүктен шуужуп, 50-60 тевеге бараанны чүдүрүп эккеп турган. Бээжинден (Пекинден) бежен-алдан хонуп чорааш, бараанны садып келир. Бээжин дугайында кударанчыг ырыны билбес кижи чок. Бараанны Тыва чуртунче киирип келир чаңгыс орук, чаңгыс хаалга ол турган. Ол болза Самагалдай хүрээзи — бурунгу суур ол. Чинчилер сарыг шажынга өөренир дээн сургуулдарны Кыдатче. Төвүтче болгаш Моолче эдертип алыр. Самагалдай хүрээзинге ажылдап чорааннар: Шуң-Ловуң, Дава-Ловуң, Ак-Камбы (Дүлбаа) болгаш Дотпаа-Кеский, Чамыян — Даа-Лама... оларның аттарын хөйүбиле киирип болур ийик.

ТАР-же бараанны чүгле Россиядан аъттарга дажыглап турган. Тергелиг, шанактыг аъттар үжен-дөртениби-ле шуужар. Чиң дээкчилери Саян ажыр сургуулдарны эдертип алыр, оларның бир чамдыктары Тарма Оюн, Толгар-оол Оюн, Апый Оюн, Норбу Шалык... Тыва Төпкооп садыг-саарылганы ТАР-га хөгжүткен эвес, а аныяк-аскенни эртем-билигже даштыкы чурттарга барып өөренир узун оруктун улагжылары болган-дыр. Соңгу чуктун хаалгазы Минусинск хоорай ам-даа кол-кол бараан-сараан алыр черивис, базазыс боон турар. Төөгүлүг хоорай-дыр ийин.

Тыва Төпкооптуң чондан хүлээп алыр базазалары база бар. Черге тарааны чажып, тарааш, оон дүжүт алыр. Россия бараан-биле хандырган, ТАР-дан чүүү ап турганыл?

Көжээкиң мал хүлээп алыр базазының эргелекчизи Андреев турган. Кызылга болгаш Туран хоорайларга ындыг базазалар база ажылдап турганнар. Россияже муңмуң малды сүрүп киирип-тер.

Тыва Арат Республиканың үезинде 6 алдын уургайлары онзагай орулганы киирип турган. Алдынчыларны аъш-чем болгаш бараан-биле хандырары Тыва Төпкооптуң дорт сорулгазы, хүлээлгези турган, ТАР-ның хөгжүлдези алдын-биле холбашкан дизе чазыг чок.

Тываның байлаа эгээртинмес. База бир кол черни өлүк-тывыш ээлеп турган. Кожууннардан хүлээп алдынган өлүк: диин, дилги, дырбактыг, киш-алды ..., анай-хураган кештери, алгы-кештерни хүлээп алыр базазының эргелекчизи Апчетаев, сын мыйыстарын Черминов хүлээп ап, Россияже киирип турган.

Тыва Төпкооптуң хүлээп алыр базазаларынга кандыг чиг эт кирбес дээрил. Өлүк, сын мыйызы, алгы-кеш, саржаг, дүк болгаш малды садыгжыга дириге хүлээдип турган. Салыг эргеленчилери ол-ла бүгүнү шуптузун хүлээп ап турган.

Тарма Шойбанович Оюннуң Тыва Төпкооптуң даргазынга ажылдап турган үезинде садыгдардан ангыда, ырак Өдүгеиге, Мөнгүнтайга, Качык-Сайгал, Кунгуртуг, Саглыга малчын араттарны бараан-биле хандырып, дерги садыгларын организастап турган. Дергилеп алгаш садыглаар ажылды Тыва Төпкооп чоруткан. Дерги садыгжызы сумунуң, арбанның даргалары-биле дугуржуп алгаш, садыг-саарылганы чорудар. Бараанны дерги-садыынга үндүрүп бээрге, кандыг-даа керээ-бижик чарбайн, фактура-биле хүлээдип берип турган.

Тыва Арат Республика үезинде кыштагларга болгаш чайлагларга дерги садыы чонну хандырарынга улуг роль-ду ойнаан. Дерги садыгжылары кандыг-даа бухгалтерия чокка, кайы садыгжыдан бараанны алганыл, ооңбиле санажыр.

М ИНУСИНСК хоорайга чүгле Тыва чуртунуң харылзажыр, бараан алыр чери эвес, а Моолче база бараан чедирер төп турган. Ол хоорайга «Совмонголтуврторг» деп аажок улуг база турган. Ол база Моолче, Тываже бараанларны хуваап чорудар. Үнелиг-даа, ажыглалдыг-даа бараанларны ямщиктер (чиң дээкчилери) тус-тус бригадалар боон үстүп алгаш, Саян сыннарын ажыр сөөртүп, соңгаар өөренип чораан сургуулдарны улаглап эккеп, катап Россияже ажыр улаглап турган.

Тыва Төпкооптуң даргазы чораан Тарма Шойбанович Оюннуң эртем-билиг хөй талалыг, ооң ийи холу самбын-даа тудуп чораан. Тыва Төпкооптуң сайзыралы дээш угаан-сарыылы чогаадыкчы ажыл-херектер-биле чаңнеш. Ол өөренирингe сунчулуг эр чораан. Даг-Алтайның Ойротка эртем-билигин эжиин ажыдып алгаш, улам ханы билигже чүткүлдүүн көргүскен.

1929-32 чылдарда Ленинград хоорайга Чөөн чук улус-тың чону хандыртынып турган. Шагаан-Арыгның базазын дамчыштыр ыраккы барын кожууннар: Бай-Тайга, Барын болгаш Чөөн-Хемчиктин, Сүт-Хөлдүң, Чаа-Хөлдүң, Улуг-Хемниң араттары шай, таакпы, аъш-чем далган-тараага чединип турган. Кыш-чай чокка чиң дээкчилериниң он-он шанактыг, тергелиг аттары шуужуп турган.

А МБЫН нояннарның тергиделиниң үезинде чиң дээкчилери мурнуу чүктен шуужуп, 50-60 тевеге бараанны чүдүрүп эккеп турган. Бээжинден (Пекинден) бежен-алдан хонуп чорааш, бараанны садып келир. Бээжин дугайында кударанчыг ырыны билбес кижи чок. Бараанны Тыва чуртунче киирип келир чаңгыс орук, чаңгыс хаалга ол турган. Ол болза Самагалдай хүрээзи — бурунгу суур ол. Чинчилер сарыг шажынга өөренир дээн сургуулдарны Кыдатче. Төвүтче болгаш Моолче эдертип алыр. Самагалдай хүрээзинге ажылдап чорааннар: Шуң-Ловуң, Дава-Ловуң, Ак-Камбы (Дүлбаа) болгаш Дотпаа-Кеский, Чамыян — Даа-Лама... оларның аттарын хөйүбиле киирип болур ийик.

ТАР-же бараанны чүгле Россиядан аъттарга дажыглап турган. Тергелиг, шанактыг аъттар үжен-дөртениби-ле шуужар. Чиң дээкчилери Саян ажыр сургуулдарны эдертип алыр, оларның бир чамдыктары Тарма Оюн, Толгар-оол Оюн, Апый Оюн, Норбу Шалык... Тыва Төпкооп садыг-саарылганы ТАР-га хөгжүткен эвес, а аныяк-аскенни эртем-билигже даштыкы чурттарга барып өөренир узун оруктун улагжылары болган-дыр. Соңгу чуктун хаалгазы Минусинск хоорай ам-даа кол-кол бараан-сараан алыр черивис, базазыс боон турар. Төөгүлүг хоорай-дыр ийин.

Тыва Төпкооптуң чондан хүлээп алыр базазалары база бар. Черге тарааны чажып, тарааш, оон дүжүт алыр. Россия бараан-биле хандырган, ТАР-дан чүүү ап турганыл?

Көжээкиң мал хүлээп алыр базазының эргелекчизи Андреев турган. Кызылга болгаш Туран хоорайларга ындыг базазалар база ажылдап турганнар. Россияже муңмуң малды сүрүп киирип-тер.

Тыва Арат Республиканың үезинде 6 алдын уургайлары онзагай орулганы киирип турган. Алдынчыларны аъш-чем болгаш бараан-биле хандырары Тыва Төпкооптуң дорт сорулгазы, хүлээлгези турган, ТАР-ның хөгжүлдези алдын-биле холбашкан дизе чазыг чок.

Тываның байлаа эгээртинмес. База бир кол черни өлүк-тывыш ээлеп турган. Кожууннардан хүлээп алдынган өлүк: диин, дилги, дырбактыг, киш-алды ..., анай-хураган кештери, алгы-кештерни хүлээп алыр базазының эргелекчизи Апчетаев, сын мыйыстарын Черминов хүлээп ап, Россияже киирип турган.

Тыва Төпкооптуң хүлээп алыр базазаларынга кандыг чиг эт кирбес дээрил. Өлүк, сын мыйызы, алгы-кеш, саржаг, дүк болгаш малды садыгжыга дириге хүлээдип турган. Салыг эргеленчилери ол-ла бүгүнү шуптузун хүлээп ап турган.

Тарма Шойбанович Оюннуң Тыва Төпкооптуң даргазынга ажылдап турган үезинде садыгдардан ангыда, ырак Өдүгеиге, Мөнгүнтайга, Качык-Сайгал, Кунгуртуг, Саглыга малчын араттарны бараан-биле хандырып, дерги садыгларын организастап турган. Дергилеп алгаш садыглаар ажылды Тыва Төпкооп чоруткан. Дерги садыгжызы сумунуң, арбанның даргалары-биле дугуржуп алгаш, садыг-саарылганы чорудар. Бараанны дерги-садыынга үндүрүп бээрге, кандыг-даа керээ-бижик чарбайн, фактура-биле хүлээдип берип турган.

Тыва Арат Республика үезинде кыштагларга болгаш чайлагларга дерги садыы чонну хандырарынга улуг роль-ду ойнаан. Дерги садыгжылары кандыг-даа бухгалтерия чокка, кайы садыгжыдан бараанны алганыл, ооңбиле санажыр.

М ИНУСИНСК хоорайга чүгле Тыва чуртунуң харылзажыр, бара

Ургларның школа - интернады: амыдыралы, ажыл-херээ

ДУЗАЛАПТАРЫНГА ИДЕГЭЭР БИС

Кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг, көктүг-шыктыг Хөндергейге 1975 чылда республиканың Өөредилге яамызы 60 ажыг өөреникчилиг алды дугаар дузалал школа-интернатты ажыткан. Кол специалист С. Н. Чамаеваның киирген үлүг-хуузу улуг. Бо школага Улуг-Хем кожуундан эгелээш, барыын талакы кожууннардан келген өөреникчилерни хаара тудар планныг. Ниити билиг школазының программазының негелделерин ууп ыдавас, угаан-сайзырал талазы-биле чамдык четпестерлиг, кадыы кошкак, билигни оожум шингээдип алыр ургларны эмчи-педагогиктиг тускай комиссия тодараткаш, дузалал школаларже өөренир документини бээр. Ынчангаш олар чиигеткен программа-биле өөренир. Өөреникчилерниң саны бир класска он алдыдан ашпас. Школаның сорулгазы — өөренип, чурттап турар ургларны амыдыралга белеткеп, бүдүрүкчүлүг ажыл-ишче кол угланыышкынны салыр.

Бо ургларның сөс курлавыры чегей, ооң ужун чугаазы сайзыраңгай эвес, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус талазы-биле билии чавыс, сан талазы-биле билзе чогуур бөдүүн билиглери куду азы өске үе-чергези урглардан шуут ылгалдыг. Ындыг ургларны өйүнде сайзыралдыг ургларга өөредилге-кижизидилге ажылын таарымчалыг байдалга тургускаш, тускай арга-методтарны ажылгап кижизидер, өөредир. Оларны тускай педагогиканың коррекциязы-биле азы дудуу ургларның психиктиг болгаш физиктиг четпестерин педагогиканың тускай системазының чамдык аргалары, хемчеглери-биле эдип кижизидери. Школада Иркутскинин, Москваның болгаш Ленинградтың башкы университеттериниң дефектология факультеттерин доосканн специалистер болгаш хөй чылдарда ажылдаан арга-дуржулгалыг башкылар ажылдап турар.

Баштайгы чылдарда бергедээшкиннер хөй турган: специалистер чедишпес, тускай өөредилге херекселдери, профиль-муляштар, зондылар, келдирлээр ургларның чугаа-домаан эдер «АИР-2», «ЭХО» дээр аппараттар, өөредилге номнарын Москвадан чагыдар. Мурнунда маңаа кырганнар интернады турган. Ол корпустарның бирээзин школа кыллыр эде септедири, идик-хеп аймаа, аъш-чем, оттулар үүл айтырыы дээш, үзүн чок дээр! Бо бүгүнү улус өөредилгезиниң тергиини К. Т. Шыдыраа билдилиг удуртуп, чоорту делгем спорт залдыг, класстарлыг чаа школаны кылдыртып, дээди эртемниг мергежилдиг башкыларны четчелээн. Өөреникчилерниң саны 150 ажыг-даа турду. Башкыларның улуг күзелчүткүлү-биле ажылдаанының түңнелинде, бо чылгы доозукчулар-биле кады школаны шупту 160 ажыг кижи дооскан. Олар чазанырынга, чем кылырынга болгаш саанчыларның мергежилинге (малды ажаар, чемгерериниң), ногаа аймаан тарып өстуреринге болгаш поварның тускай шынзылгаларын алганнар. Олардан Уран биле Чечен Куулар угбашкылар Кызылдың дааранылга фабриказында мурнакчы олурургда, Уран-оол Саая (Бай-Тайга) Новосибирскиге токарь мергежилди чедип алган, Олег Башкаров шеригден келгеш, көдээ ажылагый техникумунда өөренип турар. Марина Сарыглар Ак-Довурактың ПТУ-зун дооскаш, столоваяда ажылдап турар. Аркадий, Олег Оюн алышкылар Балгазында саанчылап ажылдавышаан. Чадаананың ПТУ-зун доостулар. Наташа Комбу Эйлиг-Хемде адазының эш кадарчызы. Аяна Монгуш Чадаананың хлеб заводунда макталдыг. Ындыг чижектиг өөреникчилер хөй.

Дузалал школазының тускай арга-методтары-биле ажылдаары берге. Ону өөредилге-на кылып шыдавас. Маңаа башкының болгаш кижизидикчиниң тускай ханы билии, ургларның спецификазын, психологиязын (иштики сагыш-сеткилин) билири болгаш оларга чымчак, эриг баарлыг болурундан, оон ыңай олардан база бодундан негелделиинден улуг хамааржыр. Башкылар бодунуң холунга хүлээп алганы чаштарны шуптузун чогуур негелдеге дүүштүр өөредип, кижизидип алыр дээш боттарының күжүн, билиин, энергиязын харамнаныайн, бар-ла аргаларны ажыглап турар. Оларга хоочун башкылар Өндес Төмүртеновна Монгуш, Хунай Дондукович Монгуш, Байыр-оол Кара-Сал, улус өөредилгезиниң тергиннери З. А. Конгар, Ч. О.-Б. Ховалыг, Л. О. Энчек-Кулак, Ы. С. Түлүш, ажылчыннар А. К. Шыдыраа, Куулар Елизавета, Чойганмаа Ондар, Сат Кошкар-оол хамааржыр.

Күш-ажыл • кижизидилгези —школаның кол-ла угланыышкыны. Ынчангаш Чөөн-Хемчик кожуунну өөредилге килдизиниң планында көрдүнгени-биле бүгү кожуунну школаларының болгаш школадан дашкаар өөредилге черлериниң күш-ажыл башкыларының (30 ажыг кижи) семинарын эрттирген. Кол сорулгазы: күш-ажыл башкылаашкынының өөредилге болгаш кижизидилге талазы-биле ажылының шынарын экижидери, арга-дуржулга солчуп, аныяк специалистериниң мергежилин бедидер. Бистиң школаже үнүүшкүннүг планны кылганы аная эвес дээрзин демдеглээри чугула. Чүге дээрге, школаның кол-ла сорулгазы мында өөренип, чурттап турар ургларны амыдыралга белеткеп, бүдүрүкчүлүг ажыл-ишче кол угланыышкынны кылып турары. Келген башкыларга солун кичээлдерни бо үүлдүң автору, күш-ажыл башкылары Д. Б. Ондар, К. Ч. Куулар, Ы. С. Түлүш, М. Д. Донгак олар эрттирген. Н. Б. Күжүгеттиң класстан дашкаар «Ааттынган кавайымны, аакталган авайымны» деп кичээли, башкы С. Б. Конгарның кыс ургларга «Столдун дерилгези» деп темалыг кичээли улуг сонуургалды болдурган.

Өөредилге яамызының кол специализи С. Н. Чамаева баштаан эмчилер, кожуунну өөредилге килдизиниң эргелекчизи В. С. Донгак хыналданы чоруткан. Оон илерээни: социал угланыышкын логопеди, биология, эге класстарның хол-биле кылыр күш-ажыл кабинеди, үстүү класстарның орус дыл кабинеди болгаш ургларның, ооолдарның күш-ажыл мастерскаяларының дерилгезин эки леп үнелээн. Ынчалзадаа өөредилге дериг-херекселдери эргижирээн. Идик-кеп складында кедипки дег кеп аймаа, орун-дөжек херекселдери чок. Ургларның өрээлинде будун чуур таттары чок. Чунар-бажында таттарының эвээжи-биле оочурлаар ужурга таваржыр. Школаның чылыдылга системазында сөөлгү чылдарда септелге кылбаанындан, хоолайлар ирээн, суг төктүп турар. Өөредилге доостурга, капитал септелгени олче угланыышкынны кылып турары. Келген башкыларга солун кичээлдерни бо үүлдүң автору, күш-ажыл башкылары Д. Б. Ондар, К. Ч. Куулар, Ы. С. Түлүш, М. Д. Донгак олар эрттирген. Н. Б. Күжүгеттиң класстан дашкаар «Ааттынган кавайымны, аакталган авайымны» деп кичээли, башкы С. Б. Конгарның кыс ургларга «Столдун дерилгези» деп темалыг кичээли улуг сонуургалды болдурган.

Өөредилге яамызының кол специализи С. Н. Чамаева баштаан эмчилер, кожуунну өөредилге килдизиниң эргелекчизи В. С. Донгак хыналданы чоруткан. Оон илерээни: социал угланыышкын логопеди, биология, эге класстарның хол-биле кылыр күш-ажыл кабинеди, үстүү класстарның орус дыл кабинеди болгаш ургларның, ооолдарның күш-ажыл мастерскаяларының дерилгезин эки леп үнелээн. Ынчалзадаа өөредилге дериг-херекселдери эргижирээн. Идик-кеп складында кедипки дег кеп аймаа, орун-дөжек херекселдери чок. Ургларның өрээлинде будун чуур таттары чок. Чунар-бажында таттарының эвээжи-биле оочурлаар ужурга таваржыр. Школаның чылыдылга системазында сөөлгү чылдарда септелге кылбаанындан, хоолайлар ирээн, суг төктүп турар. Өөредилге доостурга, капитал септелгени олче угланыышкынны кылып турары. Келген башкыларга солун кичээлдерни бо үүлдүң автору, күш-ажыл башкылары Д. Б. Ондар, К. Ч. Куулар, Ы. С. Түлүш, М. Д. Донгак олар эрттирген. Н. Б. Күжүгеттиң класстан дашкаар «Ааттынган кавайымны, аакталган авайымны» деп кичээли, башкы С. Б. Конгарның кыс ургларга «Столдун дерилгези» деп темалыг кичээли улуг сонуургалды болдурган.

Өөредилге яамызының кол специализи С. Н. Чамаева баштаан эмчилер, кожуунну өөредилге килдизиниң эргелекчизи В. С. Донгак хыналданы чоруткан. Оон илерээни: социал угланыышкын логопеди, биология, эге класстарның хол-биле кылыр күш-ажыл кабинеди, үстүү класстарның орус дыл кабинеди болгаш ургларның, ооолдарның күш-ажыл мастерскаяларының дерилгезин эки леп үнелээн. Ынчалзадаа өөредилге дериг-херекселдери эргижирээн. Идик-

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак болгаш эргим ававыс **Саая Санхөөевна** ЧАЛЗЫП бо хүннерде таптыг-ла 50 харлап турар. Бистиң энерелдиг эргим ававыс бистерни өстүрүп, кижизилип каан. Ажы-төлүнге карак-дөмек болбушаан, төрээн совхозунуң бирги, ийнги бригадаларынга улуг повар бооп ажылдап келген. Ававыстың юбилейин таварыштыр ала-чайгаар-ла сагыш-сеткиливиске киргеи одуругларны аңаа бараалгадып тур бис:

Чаштар көргеш, омак апаар,
Чагыын чагып, сургап орар,
Алызында негелделиг,
Ажыл дээнде балдыр сыкпас,
Байгы күжүн, ажыг дерин
Повар ишке өргүп келген,
Маажым чаңныг ававыска,
Байыр сунуп мөгейдивис.
Бежен харлаан хүнүң-биле,
Сеңээ бистер аас-кежиин,
Кадыкшылды, сергек хөөнүү
Катап-катап күзеп тур бис!

Өөнүң ээзи Николай Түлүшович, ооолдары — Роман, Эдуард, Николай, Юрий, ургулары — Ольга, Эльба, күдээзи — Андриан, кенээттери — Зинанда, Светлана, ургларының ургулары — Роланд, Арсен, Чингис, Дина, Джульетта, Айдың, Сай-Даш, Белек.

КААЙЛЫ КЫЗЫГААРЫН КАМГАЛААР

● **БАРНАУЛ.** Алтайның каайлы кызыгаарынга доктаткан корум-чурумну быжыглаар талазы-биле хемчеглерни ап чоруткан. Ол девискээрниң каайлы чериниң даргазы Сергей Денисовтуң дыңнатканы-биле алырга, он хонук хыналда үезинде туткан бараанналрның ниити түнү 652 миллион рубль болган. Оон үндүр болгаш киир сөөртүп турган бараанналрның 31 хуузу аъш-чем продуктузу, 19 хуузу арага аймаа, машиналар, дерилгелер болгаш механизмнер — 17 хуузу, химия үлетлүрүнүң продукциязы — он хире хуузу болган.

Бараанналрның хөй кезии Алтай крайдан Украинаже, Казахстанче болгаш чурттун өске-даа черлериниче оор ёзу-биле барып турары илерээн.

ХУРАЛЧЕ ЧАЛАП ТУРАР

Кызыл хоорайның бүгү коммунистериниң хуралы бо чылдың июль 29-та кежээкиниң 17 шакта «Тыва тудуг» акционерлиг ниитилелдиң бажынынга болур. Найысылалдың партия организациязының амыдыралынын чугула айтырыгларын аная чугаалажып көөр. Хуралга олуржурун күзээн бүгү кижилерни республиканың найысылалындан болгаш кожууннарындан чалап турар.

Кызыл хоорайның коммунистериниң хуралы бо чылдың май 27-де болган. Ооң сөөлүнде чаңгыс-даа хуралдың болбааны хомуданчыг. Ол үеден бээр Россияга болгаш бистин республикага чугула болуушкуннар болгулаан. Партийжи хүрээлении өстүрер, кежигүн дадывырын чыыр талазы-биле айтырыгларны хуралга чугаалажып көөр деп турар. «Тываның коммунистери» деп информастыг үндүрүлгени тыва болгаш орус дылдар кырынга негеттинип келген.

Светлана КОЗЛОВА.

«ШЫНГА» ЧАГААЛАР:

ЧАШТАРНЫ КЭЭРГЕП КӨРЗЕ

Чурттап орар бажыңывыс аварилалыг байдалда келгени-биле дүвүреп, мунгарап келгеш, Чазак, чагырга черлеринден база өргүн чондан дуза эреп бо үүлдү бижидивис.

Кызыл хоорайның Найырал кудумчузунда 21, 23 дугаарлыг чуртталга бажыңнарының даштыкы девискээри, ниити байдалы база шынары кижи чурттаар аргажок берге байдалда келди. Хирлиг суг төгер, албаннаар черлер чылыг дүшкени-биле эрип, хөөлбектелген, ынаар чагдаары безин коргунчуг. Албаннаар черже улус кирер хамаанчок, чоокшулаарындан безин чексинер. Бичии ургларны ойнаар девискээр чок болганындан ургларывыс чыдыг, боктуг черлер чоогунга, сарайлар чанынга, ында садыгның чоок-кавызынга ойнап турар боор-дур. Аарыг-аржык көвүдээн бо үеде хирлиг-чуттуг черлерге халчып тургаш, халдавырлыг аарыгларга таварышса канчаар. Ында ургларның көвей кезии школа назыны четпээн чаштар, ынчангаш эки-бакты, хир-чуттуг ожааваастар. Оларны базым санай хайгааараар чай адаезинге база үргүлчүнүн турбас. Ол бажыңнарның иштики-даа, даштыкы-даа электри удазыннары ирик, чырыткы кыпсырга, кызаңнайнып турар, Өрт болу бээрийне дээш дыка сестир бис. Чайгы үеде кара хинчек чүве-ле болгай, крышадан дамдылаар, дээвиирни катап-катап чугайлаппла турар сен.

Мында колдуунда пенсионерлер, аарыг-аржык инвалидтер, бот иелер чурттап турар. Кышкы үеде ийиги каътче хөмүр-даш, ыяш, суг көдүрүп дажырын чүү дээр ону. Корум-чурум талазы-биле байдал база дүвүренчиг. Чанывыста садыг бар болгаш хөлзээзиннин аажок. Дүн-хүн дивес кудумчуда, херим иштинде эзирик кижилер алгырышкан, чогушкан турар. Ол бүгү бичии чаштарга багай салдарлыы чугаажок.

Чуртталга бажыңнарының ниити байдалын харыылап турар органнар үгле дыннап эрттирип каар-дыр. Септелге кылып бээрин дилээриниске, үгле кудумчу талазын чараш кылып берген, а эрткен чылын кандыг-даа септелге болбаан.

Рыноктуң берге үезиндаа болза, ачы-буяндан чедирип, оода келир үенин бичии чаштарынга, аарыг-аржык кырганнарга дузадан кадарыңарны улуу-биле дилеп, идегеп олур бис.

Кызыл хоорайның Найырал кудумчузунуң 21, 23 бажыңнарының чурттакчыларындан.
16 кижи ат салган.

БӨДАМЧАЛЫГ БОЛЗУВУССА КАНДЫГЫЛ?

Тыва чугаа культуразының дугайында Кызыл хоорайдан Хертек Серээниң март 10-да үнген 43 дугаарлыг «Шын» солунда үүүлүн номчааш, номчукчу кижи мен детківес аргам чок. Шынап-ла, тыва улус каяа-даа чораш, боттарывыстың тыва чугаавысты хүндүлеп, боран-сарың, бок-сак сөстер-биле холувайн, арыг тыва дылывыска чугаалажып, «Шугум чазаарда шыгаар, шуугаар бетинде бо-даныр» деп үлегер сөзүвүстү удуртулга болдургаш, бодамчалыг чоруур болзувусса эки. Ылангыя мун-мун кижилерниң мурнунга чүве чугаалаар, радио, телевизорга суг көстүр улус каш катап хынаттынгаш, чугаалаза эки боор. Анаа бо хажыызында орган кижи көрүп, дыннап оргаш, ыяды бээр суг үүлдер бар боор-дур. Мен бо-ла дыннап, көрүп олургаш, телевизорда диктор Ольга Малановны мактап ханмас чордум, ооң чүве чугаалап олурары орус-даа, тыва-даа дылда ары, акцент чок чараш чугаалаар, кажанда-даа далашпас, артык шимчээшкиннер кылбас чорду.

Чамдык урглардан интервью алгаш, шуут утка чок орус, тыва сөстерни холуйбүлүй тыва дыл кырынга хойтпактап чугаалаарга, чаржынчыг-ла чорду. Чижээлээргге, тыва дамчыдылга чоруп турда, тывалап чугаалап тура-ла, «откровенно чугаалаарга, чаа бажыңнарны дөргүл-төрелдеринге бергеш, бистин мнениевисти шуут тогбас, узнаватытап билбес суг боор-дур» дээн чижектиг үүлдерни хевээр чулчуруп турар, ону та чеже кижи эпчоксунуп көрүп олурар чүвези, чок-ла болза чадап турбайн, шуут орустап чугаалапса деп бодай бээр. Оон ыңай тыва дамчыдылга кончуг кыска, теледамчыдылганың хөй кезиин орус дылга чорудуп кааптар, чамдыкта шуут дамчыдар чүве, тыппайн, бичии ургларны кинолары, мультфильмнер киириштирип кааптарлар. Канчап таанда дамчыдар чүве тывылбас деп, хамык хоочун кижилеривис канчап барган, оларны-даа болза бир кежээ-ле бирээни чалап эккелзе, эрткен, оруун төөгүп берзе солун-на-дыр.

Кончуг солун кижилеривис чок бе, чогаалчылар, артистер канчап барган, чүге оларны ажыглавас бис?

Көшкен-оол КАРА-МОНГУШ.
Өвүр кожуун.

АВА АРАГАЖЕ ШЫМНЫРГА...

Сөөлгү үеде солуннарда эш-өөрүүн, чоннуң дүвүрелбиле бижээн материалдары бо-ла үнүп турар болгай. Үенин нарын, бергези-биле бе, кижилериң каржы, донгун апарганы коргунчуг. Бистиң Өвүр кожууннуң 5 сумузунуң база кожуун төвү Хандагайтының садыг-магазиннеринге арага сада бергенде, бөлүглежип алган, эзирик, кайы хамаанчок дүкпүртүнүп, эки-багай сөстер эдип, таныыр-танывазы кижилерге шорлуп чоруур эзирик улус аажок көскү апарган. Оларның ол чалчыттынган, алгырган-кышкырган чоруун хоруур болзунза кара шоруп — эр, кыс-даа, кырган-чалыы-даа дивес, кырынга-ла кээр.

Ындыг кижилериң кара туразында аажылаашкынны-рын көрбээн, билбээн болуп эрттирип турарывыстан оларның улам бажы эттенип турар. Эки-багай сөстер-биле чалчыттынар херээженнер «Ак-Чыраа» совхоз, Сарыг-Хөл девискээринде, ооң төвү Амдайгын суурда бизин көскүлеци кончуг болу берген. Шынап-ла, кижи ону көргеш, Чөөн-Хемчик чурттуг Дагба Ховалыгның бижээн шүлүүнүң одуруглары сагышка кирер, кижи сеткилинден ыравас чораан:

Ада кижи арагалаар —
Аалдың чартыы хоозураар,
Арагаже ава шымныр —
Амыдырал бүдүн буураар —

деп дыка-ла чиге бижээн. Ол чемни ижипкенде алгыш-кыыш, шош-содаа кылып чоруур херээжен чонну кижи каяа-даа чораан, бо-ла көрүп боор-дур. Оон уламындан каракка көзүлген кижилерни эки-бак сөглеп, чалчыттынар. Ол хөрлээлезе-хөрлээлезе, кем-херек үүлгедиишкиннериниң доюлдурукчулары, хартаачылары апаар. Амыдыралывыстың «хөлегеленчек талаларының» тыптып үнүп турар кара чаңгыс «хөрзүнү» арагалаашкында. Херээжен чон ижип-ле турар болза, шупту чүве буураар, кем-херек үүлгедиишкини дам бар-ла чыдар. Арагалаар чорук тыва херээжен чоннуң ортузунда ийи-чаңгыс эвес, каракка көстүп турар чүвени ойзупкыйзып-даа канчаар. Арагалаар норуктан өрте дээре адырлып-ла алзывысса, бистин амыдырал-чуртталгавыс магалыг апаар.

Сарыг өртемчейде бүгү чүве — авадан, иеден деп чүвени утпас ужурлуг бис. Шак ындыг арагалаар иелериң чаш ажы-төлү аштап, доңуп, хайгаарал чок улчуп, оорланып эгелээр. Ынчангаш кончуг хып дээн аныяк дуңмаларга, угбаларга, кырган-аваларга ол арага деп «хүндүлүг чемни» хүндүлүү-биле чооглап, хирешаавыс-биле четтирип, ижер черивисти, үевисти, хемчээлин утпаалынар деп кыйгырдым.

Дамдын НАЙГЫН-ООЛ.
Амдайгын суур.

ЧАРЛААЛДАР

ЧАЛАЛГА

Кызылдың педагогика институдунуң физика-математика факультедин 1983 чылда доосканнарны бо чылдын июль 30-де 11 шакта институт мурнунга чыглырын дыннадып тур бис.

ОРГКОМИТЕТ.

«ШЫН» СОЛУН РЕДАКЦИЯЗЫ

I класстыг дуржулгалыг чолаачыны ажылче чалап тур.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Үр эвес аар аараанындан бистиң эргим ынак даайывыс Соян Сонусович Дамдын-Сюрюңнүң мөчээнинин соонда биске эн-не аар-берге, кажыыдалдыг хүннерде бистиң-биле кады туруп, ажыг-шүжүүвүстү үлешкен болгаш сөөлгү оруунче үдээринге киржип, буянныг ачы-дузазын чедирген Эрзин кожуун чагыргазынга, культура килдизинге, Сарыг-Булун суму чагыргазынга, Эрзин, Кызыл-Сылдыс школаларының башкылар коллективтеринге, а ол ышкаш Кызыл хоорайдан келген кудаларывыска, дөргүл-төрелдерге, эш-өөрлерге болгаш кожаларывыска четтирип, черге чедир мөгейип тур бис.

Ха-дуңмазы, төрелдери.

ООР БОЛГАШ КАЙГАЛ

Улуг-биче кижилерден дыннап, билгеним, оор, кайгал деп ийи сөстүң төөгүзүн кысказы-биле тайылбырлаарын кызыдып көрейн. Бо сөстерниң утка-төөгүзүн чедир билбес чамдык кижилер, эн ылангыя аныяк-оскен «оорлаарым тас, кайгалдаарым кайгамчык» деп хөөрегилей бээрлер. Оор деп кымыл?

Ол дээрге бир дугаарында, өг-бүледе, аал-оранында ады сынып, бужартаан кижи чуду. Оор кижи кожа-хелбээ чурттап орган чонунуң, чүү-хөөбок-сагын, мал-маганын оорлап, билип турда-ла, чедип алгаш барып сога тыртып алыр, арны кызып ыяды бээр кижизиг сеткил чок, кижи дүрзүзү эдилээн амытан-дыр. Оорнуң холу билинмес. Хостуг чыткан бижек, балды, цопулак, ыргак-дагыр кадаглар, чуундулуг паш-савадан эгелээш, дүктүг алгы, оон бай тыгай улустуң хирлиг хевин безин аптар. Ажыы-биле чугаалаарга, эң хирлиг холдуг кижи-дир. Чоогундан ынчаар боктанып чоруур боорга, оон бир адын туткуштанчы дээр. Ындыглар-биле хол тутчуп мендилежири безин улуска чексинчиг.

Шаг-шаанда, оор биле кайгал катчып алгаш, чорук кылып чораан дээр. Чолу таарышпас болганындан каш хондур чоруп келзе-даа, куруглааннар. Аът-хөлү туруксап, шагзыраан эрлер бир черге хонар ужурга таварышкан. Кайгалы дораан удуп калган, а оржузу хойнунга суккан, холунга ораай туткан чүзү-даа чок болганынга хомудааш, удуп чадап каан. Кайгал эжинин соккан чүве дег удуй бергенин ажыглап, сыртанып алгаш чыткан эзеонин башкы дергизинде баандап айтыр салаазынга бир ораам хирсин кезип, салаазынга ораап алгаш, ам кээп удаан. Ол үеден эгелээш оор биле кайгал көрүшпестээн. Эзериниң башкы дергизиниң чолдак болган ужуру ол деп төөгүүр ийин.

Оор дээрге өөдежок, сөлгүжок кижилернин ханында сиңниккен аарыг-дыр.

Кайгал деп кымыл?

Ындыг атты шаандан кайы хамаанчок душкан кижиге тывыспас турган деп кырганнардан ынчаар дыннаан мен. «Кайгал» дирткен атты эн сөөлүнге чедир эдилээн улус бистиң бо чооктан Иймениң Ондар Байлак, Кара-Байлак деп шолалаар, Кара-Чыраанын Алдын-Херел Куулар, шола ады Думчук-Херел олар болуп турар. Кайгалдарның ал-боттары бөгүн бо оранда чок бол, ажы-төлдери, ургларының ургулары. Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожуунда хөй. Колдуу көдээ ажыл-агый шугумунда ажыллап чоруурлар.

Шаанда Алдын-Херел биле Байлактын хып дээн аныяк үезинде шинчээчи лама, хамнар шылал-быразын, кашпагайын, мөге-шыыраан көргеш, кара албан-биле шо-төлге салып, төрүттүнген ай, хүнүн көрүп тургаш, шилип каан дээр.

Моолдун Каргыраа сыны, делег-казак, хакас чуртундан бээр ырадыр аъткарар улузу ол. Ындыг ырак айлык черлерже кайын анаа аът кырынга олуртур шашкаш үдей бээр ийик. Белеткели бүгү талазы-биле чай дургузунда уламчылаар. Мунар эн шыырак узак аъттарын бир кижи соодар. Ол соодуушкун ийи катап болур. Аргамчы, эзер-чүген, аът дагазы, бар турган дериг-херекселдерин кылырын улустар хуваашкылап алган турар. Даалыңнары безин ылгалдыг болур. Амгы даалыңнар дег, аътка безин даалыктадыптарга, ол-бо талазынче чайгылып далбаңнавас. дүрген чоруурунга шаптыктавас, арай малдагар, ишкир кылгаш, даалыңнарны дүвүнден быжыглааш, аъттын шавылыыр дужундан кежилдир колуннап каан болур.

Кара-Байлак биле Алдын-Херелди кижи таваржып болгу дег озал-ондактыг моондактарны ажып эртерин өөредип, харын-даа мырынай шоштун тускай кичээлдерин эрттирип турган. Ам болза ушу, кунг-фу дээш баар-дыр ийин. Күс дүжүп келгенде, айның чаазын, хүннүн экизин көрүп тургаш, улуг орукче оларны чер-чуртундан үдеп үндүрер. Олар үнүп турда, лама номун номчуп, артыш салдырып, чажыын чаштырып орар, хам кижи дериг-дүнгүрүн тудуп алган хамнап турар. Ынчаар чоруткаш эккелген олча-ажыын аъткарып чорутканы бүгү чонунга четчир шаа-биле үлеп бээр. Чон мурнундан аъткарып чорааны шак ындыг ынаныштыг, бүзүрелдиг кижилерни «кайгал» дижип алдаржыдар турган.

Шаанда боттарының малмаганы чок эвес, чүге ырактан мал-маганны сүрүп чораннарыл? Кол чылдагаан мындыг.

Бурун шагдан бистиң өгбелеривис генетика деп эртемни амгы үениң сөзү-биле бижип тайылбырлаваан бол, херек кырында кончуг эки билир. Аскыр, буга, хуна, кошкарларны каш чыл болгаш солуп, эът-ханының бүдүмелин шын өскертирин, келир үезин бодааш, эки уксааны салбас дээш кол сорулганы салып чораан. Шак ындыг кол чылдагаанның ужурундан «кайгалдарын» чон мурнундан аъткарып чораан деп мынчаар билир мен.

Кайгалдаашкын үгле тываларга турбаан. Эр кижинин ынаныштыг эжиниң бирээзи — эки аъттыг болуру. Азия диптe янзы-бүрү улустарның эр кижилериниң бир кол чүткүлү — эки аъттың ээзи болур аас-кежикти олар шупту күзээр дээрзин угаап билир бис.

Та бүзүренер, та бүзүревенер, а кыс кижиниң талазындан «оор», «кайгал» деп чүве тыва чоннуң төөгүзүнде туруп көрбээн.

Кызыл-оол МОНГУШ
Суг-Аксы суур.

КИНО

ИЮЛЬ 27-де

«НАИЫРАЛ»: 2000 чылдың Коргунчуг чарыштары» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда;
ВИДЕОЗАЛ: «Мигрантылар» 9.30, 13.30, 17.30 шактарда; **«Керээ чок шураашкын»** 11.30, 15.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тинлеттирбес бут» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Амазонканың эртинелери» 14.00, шакта; **«Раджлакшмн»** 16.00 18.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Сапыктыг моортайның чаа ужуралдары» 9.30 шакта; **«Индий-Кыдат»** 11.20, 14.10, 17.20 шактарда.

«Тываның автомобиль оруктарының» төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкыны Шагаан-Арыгның орук-септелге-тудуг эргелелинин бүдүрүлге-техниктиг килдизиниң начальниги

Валентина Сатовна МОНГУШТУҢ

хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хосрай, Красноармейская, 100. Индекс 667000 — АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-бле Тывада хайгаарал черниге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 13.530. Индекс 54240. Чагыг № 36—173.